

บทที่ 5

พุทธศาสนาแบบลังกากับการบูรณาการศิลปะสถาปัตยกรรม

ศิลปะสถาปัตยกรรมอันเกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนาแบบลังกามีพื้นฐานความเชื่อมาจาก คัมภีร์หรือวรรณกรรมพุทธศาสนา โดยมีช่างศิลป์เป็นผู้ถ่ายทอดเนื้อหาเรื่องราวที่ปรากฏอยู่ใน คัมภีร์หรือวรรณกรรมออกมาในรูปของงานสถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม สาเหตุที่มีการแต่งคัมภีร์หรือวรรณกรรมเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก¹ ตลอดจนการสร้างศิลปะสถาปัตยกรรมเพื่อ เป็นสัญลักษณ์รองรับความศรัทธาของพุทธศาสนิกชน ขณะเดียวกันความเชื่อที่กระทำสืบทอด กันมาตั้งแต่สมัยหลังพุทธกาล คือการอ่านหรือคัดลอกคัมภีร์ทางพุทธศาสนา ถือเป็นบุญกุศล วัตรอย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับการสร้างศิลปะสถาปัตยกรรมอันเกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนา การสร้าง สรรค์ผลงานพุทธศิลป์เกิดขึ้นมาโดยพุทธศาสนิกชนที่มีจิตเลื่อมใสศรัทธา มุ่งมั่นอุทิศตนเพื่อรับ ใช้พุทธศาสนา ได้รู้จักสร้างสรรค์ศิลปะสถาปัตยกรรมออกมาในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งสามารถจะแบ่ง ผลงานศิลปะที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาได้ดังต่อไปนี้²

1. ด้านสถาปัตยกรรม
2. ด้านประติมากรรม
3. ด้านจิตรกรรม

เมื่อพุทธศาสนาแบบลังกาได้รับการส่งเสริมจนเป็นที่ยอมรับแล้วว่าเป็นส่วนหนึ่งของ วิถีชีวิตประชาชนทั้งในชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย และได้ปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนทาง พุทธศาสนา ดังเช่นข้อความที่กล่าวไว้ในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงว่า “ผู้งท่วยมีศรัทธาในพระ พุทธศาสน ทรงศีลเมื่อพรรษาทุกคน”³ ด้วยความยึดมั่นในหลักธรรมของพุทธศาสนาแบบลังกา ที่เหมาะสมกับความรู้สึกและความต้องการทางจิตใจ จนเกิดเป็นแรงผลักดันทำให้เกิดความคิด สร้างสรรค์ในการสื่อสารด้วยรูปแบบพุทธสถานและศาสนวัตถุ

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2529), หน้า 265.

² หม่อมเจ้าสุภัทราวดี ดิศกุล, พุทธศิลป์, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตร, 2520), หน้า 2.

³ กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2526), หน้า 12.

พุทธศิลป์ในชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย

ชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัยได้สืบทอดวัฒนธรรมที่เกิดจากการผสมผสานวัฒนธรรมภายในท้องถิ่นกับวัฒนธรรมศาสนาจากภายนอก จนเกิดเป็นวัฒนธรรมเมืองที่มีผู้คนหลายกลุ่มหลายเหล่าแต่มีชาวสยามเป็นผู้นำในการสร้างบ้านเมือง และมีคติความเชื่อพุทธศาสนาแบบลังกาเป็นศูนย์กลางของสังคม จุดเริ่มต้นของพัฒนาการร่วมกันทางวัฒนธรรม คือเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย แล้วจึงขยายไปยังเมืองต่าง ๆ ภายในอาณาจักร เช่น สระหลวง-สองแคว นครชุม-กำแพงเพชร เป็นต้น ตัวอย่างที่เด่นชัด คือ ศิลปะสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาที่ได้มีการบูรณาการศิลปะดั้งเดิมที่เจริญอยู่ก่อนให้เข้ากับวัฒนธรรมพุทธศาสนาที่รับแบบอย่างมาจากลังกาได้อย่างกลมกลืน เช่น

1. ด้านสถาปัตยกรรม โดยเฉพาะสถาปัตยกรรมอันเกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนาหลัก ๆ ได้แก่ พุทธปรางค์ สถูปเจดีย์ มณฑปวิหารและอุโบสถ

1.1 พุทธปรางค์ หรือเจดีย์ทรงปรางค์ มีวิวัฒนาการมาจากปราสาทซึ่งขอมสร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานรูปเคารพไว้เป็นเทวสถาน หรือพุทธสถานตามคตินิยมแบบมหายาน คำว่า "ปราสาท" ยังปรากฏใช้เรียกสถาปัตยกรรมที่เป็นประธานในชุมชนโบราณที่วัดพระพายหลวง (ภาพที่ 36) ต่อมาเมื่อถูกแปลงเป็นพุทธสถานเมื่อมีการรับพุทธศาสนาแบบลังกาเข้ามา ด้วยการสร้างวิหาร สร้างเจดีย์ สร้างมณฑปในเวลาต่อมา (ภาพที่ 37) และมีการเปลี่ยนแปลงการประดิษฐานรูปเคารพ เช่นเดียวกัน วัดศรีสวย วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ และวัดเจ้าจันทร์ (ภาพที่ 38) เมื่อมีการเปลี่ยนคติความเชื่อ ได้มีการสร้างวิหารด้านหน้า (ภาพที่ 39) เพื่อใช้เป็นพุทธสถานตามคติความเชื่อแบบลังกา⁴ นอกจากนี้ ยังมีเจดีย์ทรงปรางค์อีกแบบหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานศิลปะดั้งเดิมคือ สถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรกับแนวคิดแบบใหม่ที่เข้ามากับพุทธศาสนาแบบลังกา คือมีการสร้างเจดีย์ที่มีส่วนฐานเป็นแบบปราสาทอิทธิพลศิลปะร่วมแบบเขมร และมีส่วนบนเป็นแบบอิทธิพลเจดีย์ทรงกลมของลังกา ซึ่งจัดรูปแบบของพุทธปรางค์เป็นสถาปัตยกรรมยุคแรกๆของอาณาจักรสุโขทัย

1.2 สถูปเจดีย์ เป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมที่ได้รับความนิยมมากที่สุด จนกลายเป็นสถาปัตยกรรมหลักที่ถูกสร้างเป็นประธานของวัดและนิยมสร้างเป็นเจดีย์รายจำนวนมาก รูปแบบสถูปเจดีย์ที่สำคัญได้แก่ เจดีย์ทรงกลมแบบลังกาฐานเตี้ยและฐานสูง เจดีย์ทรงกลมแบบ

⁴ เสนอ นิลเดช, "ลักษณะสถาปัตยกรรมไทย," ใน ไทยศึกษา, (นนทบุรี : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาราช, 2538), หน้า 159.

ลังกาที่มีช้างล้อมรอบฐาน เจดีย์แบบย่อเหลี่ยมมีซุ้มจระนำ เจดีย์ทรงปราสาทแบบ 5 ยอด และ เจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์หรือเจดีย์ทรงดอกบัว⁵

ประวัติของคำว่าสถาปเจดีย์อันมีต้นกำเนิดจากดินแดนชมพูทวีป ปรากฏมาแล้วก่อน พุทธกาล มีกล่าวถึงในศาสนาอื่น เช่น ศาสนาพราหมณ์ ต่อมาเป็นศาสนาฮินดู ศาสนาเซน ขณะที่ทางพุทธศาสนามีการนับถือ “พระไตรสรณคมน์”⁶ เป็นหลักอยู่ พระเจ้าพิมพิสาร พระมหากษัตริย์ที่ทรงมีพระชนม์ชีพร่วมสมัยกับองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงให้การอุปถัมภ์พุทธศาสนาจนกระทั่งถึงสมัยพระเจ้าอชาตศัตรูราชโอรสของพระเจ้าพิมพิสาร ก็ทรงอุปถัมภ์พุทธศาสนาเช่นเดียวกับพระราชบิดา โดยเฉพาะในการสร้างเสนาสนะถวายพระพุทธรเจ้า

คัมภีร์อรรถกถา กล่าวถึงพระพุทธรองค์โปรดให้สร้างเจดีย์สำหรับพระพาทิยะพุทธสาวก เพื่อมิให้เป็นตัวอย่างภายหลังที่พระพุทธรองค์เสด็จดับขันธปรินิพานแล้ว จึงปรากฏการสร้างสถาปเจดีย์ในทางพุทธศาสนาอย่างแท้จริงจนเกิดเป็นแบบอย่างของพุทธเจดีย์ ซึ่งกำหนดไว้ 4 อย่างคือ

- พระธาตุเจดีย์
- บริโภคเจดีย์
- ชรรมเจดีย์
- อุเทสิกเจดีย์

ลักษณะและความเป็นมาของพุทธเจดีย์ทั้ง 4 ดังที่ปรากฏกล่าวถึงจากแรงศรัทธา เคารพนับถือที่มีต่อองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าของพุทธศาสนา อันเป็นมูลเหตุการเกิดพุทธเจดีย์ 4 แบบดังต่อไปนี้

1. พระธาตุเจดีย์ เกิดขึ้นภายหลังจากการถวายพระเพลิงพระพุทธรสรีระ องค์พระพุทธรเจ้า ณ เมืองกุสินารา ได้มีการแบ่งพระบรมธาตุและทำการแจกจ่ายไปยังที่ต่าง ๆ 8 แห่ง⁷ จึงได้เริ่มมีการสร้างเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุขึ้น นอกจากนี้ยังจัดรวมไปถึงบุคคลที่เรียกว่า

⁵ เสนอ นิลเดช, “สถาปัตยกรรมสมัยสุโขทัย,” โบราณคดี 4 (มกราคม 2516) : หน้า 305.

⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระพุทธรเจดีย์, พิมพ์ครั้งที่ 3 (โรงพิมพ์คุรุสภา, 2518), หน้า 3.

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 5-6.

สาวกอุบลุคคณ^๘ อันได้แก่ พระพุทธเจ้า, พระปัจเจกพุทธเจ้า, พระอรหันต์สาวก, พระเจ้าจักรพรรดิ

2. บริโภคเจดีย์ พระพุทธเจ้าทรงอธิบายและประทานอนุญาตแก่พระอานนท์เถระ ขณะที่ทรงพระประสูติจะเสด็จสู่พระนิพพาน เป็นบริเวณสังเวชนียสถาน^๙ 4 แห่ง และจากเรื่องตำนานในหนังสือปฐมสมโพธิ กล่าวถึงบริโภคเจดีย์เพิ่มขึ้นอีก 2 อย่าง คือ พระอังคารธาตุ และพระทะนาลโลหะ ที่ใช้ดวงพระบรมธาตุ เป็นลำดับต่อจากสังเวชนียสถาน

3. ชรรวมเจดีย์ จากหลักฐานทางโบราณวัตถุ เป็นสิ่งแสดงบอกถึงแนวทางพุทธพจน์ของพระพุทธเจ้า เขียนจารึกพระธรรมตัวอักษรและประดิษฐานไว้เพื่อบูชา ต่อมาจึงเป็นประเพณีสร้างพระธรรมเจดีย์ขึ้น เพื่อความสะดวกต่อการเดินทางไปนมัสการพระธาตุเจดีย์ และบริโภคเจดีย์ โดยยึดเอาพระธรรมที่เป็นหัวใจในพระพุทธศาสนา ถาถาแสดงพระอริยสัจว่า “เยธมมา” เหตุปภวา เตสัง เหตัง ตถาคโค (อาท) เตสญจโย นิโรโธ เจเอว วาที มหาสมโณ^{๑๐} ต่อมาเมื่อเขียนพระธรรมวินัยเป็นลายลักษณ์อักษรก็นับถือคัมภีร์พระไตรปิฎกว่าเป็นพระธรรมเจดีย์ด้วย

4. อุเทสิกะเจดีย์ เป็นเจดีย์ที่สร้างขึ้นโดยเจตนาอุทิศต่อพระพุทธเจ้า เป็นพุทธบูชา เมื่อครั้งนิยมทำในตอนแรก มักจะทำเป็นสัญลักษณ์พุทธบัลลังก์ ลักการะแทนพระพุทธองค์ ซึ่งเป็นลักษณะประเพณีแต่ครั้งพุทธกาล เมื่อพระพุทธองค์เสด็จโปรดสัตว์ เหล่าพุทธสาวกจัดอาสนะไว้รับเสด็จ ครั้งเมื่อพระพุทธองค์เสด็จปรินิพพาน จึงมีการสร้างพุทธบัลลังก์เพื่อการรำลึกถึง ภายหลังสร้างขึ้นเป็นที่บรรจุพระพุทธรูป องค์พระพุทธรูป หรือรอยพระพุทธรูป

มีความเชื่อกันว่า สอุปสาณูจิ พระเจ้าอโศกมหาราช ในราชวงศ์โมริยะ^{๑๑} ได้ทรงสร้างไว้ ณ เมืองอุชเชนี และเชื่อกันว่าได้มีการนำอัฐิพระสารีริกธาตุบรรจุภายในเจดีย์ การสังคายนาพระไตรปิฎกเป็นครั้งที่ 3 ที่สำคัญคือทรงยกพุทธศาสนาเป็นประธานสำหรับชมพูทวีป ซึ่งแนวพระราชดำริในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาปรากฏด้วยลักษณะ 3 ประการ^{๑๒}

^๘ พระเทพเวที (ประยูรค์ ปยุตโต), พจนานุกรมศาสนานามบัญญัติ, หน้า ๘๘.

^๙ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระพุทธเจดีย์, หน้า 79.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า 79.

^{๑๑} กรมศิลปากร, วิวัฒนาการพุทธสถานไทย (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2533), หน้า 17-18.

^{๑๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระพุทธเจดีย์, หน้า 31-64.

- การสร้างพุทธเจดีย์สถาน
- การสังคายนาพระธรรมวินัย
- การสอนพุทธศาสนาให้แพร่หลาย

ในการทำนุบำรุงพุทธศาสนาสมัยพระเจ้าอโศก ดังที่ได้มีการสร้างพุทธเจดีย์สถาน และได้สืบทอดต่อมา เชื่อกันว่าแบบอย่างของเจดีย์หรือแม่บทมีลักษณะใหญ่ 2 แบบ¹³ คือ แบบทรงกลมโอคว่า มีฉัตรอยู่ตรงยอด เช่น พระสถูปเจดีย์ที่สาญจี แบบสี่เหลี่ยม มีลักษณะคล้ายเทวาลัยในศาสนาฮินดู เช่น พระวิหารมหาโพธิ์ที่พุทธคยาและแบบนี้ได้กลายมาเป็นแบบเจดีย์เหลี่ยมที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน¹⁴

ที่มาและความหมายของ “เจดีย์”

ที่มาของคำแต่เดิม ภายหลังจากที่มีการสร้างพระสถูปเป็นพุทธเจดีย์¹⁵ คำที่ใช้เรียก “สถูป” และ “เจดีย์” มีความหมายที่สำคัญ สถูป คือ สิ่งก่อไว้สำหรับบรรจุของบูชา และสถูปมักใช้เรียกในทางสถาปัตยกรรม¹⁶ เจดีย์ คือ สิ่งเป็นที่ตั้งแห่งการเคารพบูชา และเจดีย์มักใช้กล่าวอ้างทางศาสนา นอกจากนี้ยังมีความหมายอย่างอื่นอีกก็ได้ รวมไปถึงต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ เช่น ต้นโพธิ์¹⁷ ตลอดจนพระพุทธรูป¹⁸ ในบทสรุปของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ พล. ร.ต.สมภพ ภิรมย์ รน. กล่าวถึงในปกิณกะคดีหมายเลข 13 สถาปัตยกรรมเจดีย์สยาม ได้ทรงอธิบายไว้ประกอบความหมายในพจนานุกรมว่า “สถูป-เจดีย์” มีความหมายอย่างเดียวกันจะแตกต่างกันตรงที่นิยมเรียกเท่านั้น

¹³ สมหมาย เปรมจิตต์ และคณะ, พระเจดีย์ในลานนาไทย, หน้า 23.

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23.

¹⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระพุทธรเจดีย์, หน้า 30-31, 101.

¹⁶ พระยาอนุমানราชชน, เรื่องเจดีย์ (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2503), หน้า 20-21.

¹⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานพระพุทธรเจดีย์, หน้า 32.

¹⁸ Adrian Snodgrass, The Symbolism of the Stupa (New York : Cornell University, 1985), pp. 360-364.

1.2.1 เจดีย์ทรงกลมเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมที่มีพัฒนาการมาจากพระมหาสถูปหรือมหาเจดีย์ที่สาญจี สร้างขึ้นในพุทธศาสนาที่ชมพูทวีป เจดีย์ทรงกลมหรือเจดีย์ทรงระฆังมีค่าแทนเรียก เจดีย์ทรงลังกาหรือเจดีย์แบบลังกา สอดคล้องกับการได้รับการเผยแพร่พุทธศาสนาจากลังกาทวีปในสมัยสุโขทัย เจดีย์ทรงกลมที่เรียกว่า ทรงลังกาในศิลปะสถาปัตยกรรมแบบสุโขทัย เจดีย์แบบนี้มีจุดเด่นที่มีการแปลงระฆังให้ผายออกตอนส่วนล่าง แบ่งเป็น 2 รูปแบบคือ

1. เจดีย์ทรงกลม หรือเจดีย์แบบลังกานานฐานเตี้ย เจดีย์ในรูปแบบนี้ นิยมสร้างขึ้นเป็นประธานของวัด โดยการสร้างบนฐานเตี้ย มีทั้งแบบฐานเขียงสี่เหลี่ยม และฐานปัทม์หรือฐานบัว บางองค์ได้สร้างประติมากรรมรูปช้างประดับรอบฐานเจดีย์ซึ่งจะกล่าวในช่วงต่อไป เจดีย์ทรงกลมหรือเจดีย์ทรงลังกานานฐานเตี้ยมีตัวอย่างเช่นที่วัดตะกวน และวัดช้างล้อม เมืองสุโขทัย เป็นต้น จุดเด่นของรูปแบบเจดีย์ในศิลปะสถาปัตยกรรมสุโขทัยคือ ชั้นมาลัยเถาของเจดีย์นิยมทำเป็นบัวฝาละมี

2. เจดีย์ทรงกลม หรือเจดีย์แบบลังกามีฐานสูง ได้เปลี่ยนรูปแบบฐานยกสูงคล้ายเรือนธาตุ ฐานเขียงนิยมย่อเหลี่ยม ต่อจากฐานเขียงเป็นองค์ระฆังตั้งอยู่บนชั้นมาลัยเถาที่ทำเป็นบัวฝาละมี เช่น เจดีย์ที่วัดเจดีย์สูงและเจดีย์ที่วัดศรีพิจิตรกิริยาราม เป็นเจดีย์ที่มีลักษณะผสมระหว่างศิลปะวิชัยและศิลปะลังกาแบบสุโขทัย ที่เรียกว่า ลังกาอย่างสุโขทัย เพราะเจดีย์ทรงกลมของสุโขทัยนิยมทำบัวไฟที่รับหน้ากระดานของระฆังอีกชั้นหนึ่ง แต่ชั้นบัวกว่าบัวหงายที่ต่อจากมาลัยเถาในศิลปะลังกาไม่ปรากฏ ลักษณะเจดีย์ทรงกลมแบบฐานสูงยังปรากฏที่วัดพระธาตุ วัดพระนอน เป็นต้น (ภาพที่ 40) ส่วนที่เมืองสุโขทัยยังมีที่วัดสรศักดิ์ และวัดช้างล้อมบริเวณอรัญญิก

1.2.2 เจดีย์ช้างล้อม เป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมที่มีพัฒนาการมาจากเจดีย์ทรงกลม หรือเจดีย์ทรงลังกา มีจุดเด่นอยู่ที่การทำประติมากรรมรูปช้างเป็นแถวประดับล้อมรอบฐานยื่นเต็มตัวแยกออกจากผนัง (ภาพที่ 41) คือที่วัดช้างล้อม กลางเมืองศรีสัชนาลัย แถวช้างปูนปั้นที่วัดช้างล้อมได้รับอิทธิพลทางด้านรูปแบบการทำช้างปูนปั้นประดับรอบฐานเจดีย์ในลังกาทวีป คือเจดีย์รุวัลเวลี วัดช้างล้อมกลางเมืองศรีสัชนาลัยสถาปนาขึ้นเป็นเพื่อเป็นพระมหาธาตุใจกลางเมืองเช่นเดียวกับประเพณีการสร้างศาสนสถานไว้ใจกลางเมืองคล้ายคลึงกับวัฒนธรรมพุทธศาสนาแบบทวารวดี

คติความเชื่อเกี่ยวกับช้างในทางพุทธศาสนา ช้างเป็นสัญลักษณ์ที่เป็นมงคลและความศักดิ์สิทธิ์ เกี่ยวข้องกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในการบำเพ็ญบารมีเมื่อครั้งเสวยพระชาติเป็นพระยาช้างมัวจัญญาเคนทร์และพระยาฉัททันต์ เป็นเรื่องของการบำเพ็ญทาน ดังที่ปรากฏในชาดกเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ ช้างมีความสัมพันธ์กับพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ดังนั้นช้างเป็นตัวแทนของความยิ่งใหญ่ ความมีอำนาจ มีปัญญาเฉลียวฉลาด ตามที่พุทธประวัติในพุทธศาสนา กล่าวถึง พระนางสิริมหามายาจะทรงพระครรภ์เจ้าชายสิทธัตถะ พระนางทรง

พระสุบินถึงช้างเผือกขาวผ่องมากระทำกนิชาวิฏ คือ การเวียนขวา เป็นการเคารพพระนาง 3 รอบ แล้วเข้าสู่พระครรภ์ทางด้านข้าง ไทรจึงทำนายได้อย่างถูกต้องว่า พระนางจะทรงมีพระโอรสซึ่งเป็นผู้มีพระบรมเดชานุภาพมาก ถ้าครองราชย์จะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าออกผนวช จะทรงเป็นศาสดาเอกของโลก¹⁹ อันเป็นศุภนิมิตว่า ผู้มีบุญญาธิการเพียบพร้อมด้วยบารมีได้มา อุบัติเป็นมนุษย์สู่ครรภ์มารดา พุทธประวัติที่กล่าวถึงช้างมีหลายเรื่องด้วยกัน เช่น ช้างปาลีไลยกะเป็นช้างที่อยู่ปารีสขิตวัน ใกล้หมู่บ้านปาลีไลยกะ เมื่อครั้งที่พระพุทธองค์ทรง ระอาภิกษุชาวเมืองโกสัมพีที่ก่อการทะเลาะวิวาทไม่ฟังคำตักเตือนของพระองค์ จึงทรงมา ประทับจำพรรษาอยู่เพียงพระองค์เดียวที่ปารีสขิตวันในพรรษาที่ 10 พญาช้างที่ผละออกจาก โขลงมาอาศัยอยู่ที่ชายปารีสขิตวัน จึงมีชื่อตามชื่อหมู่บ้านว่า ช้างปาลีไลยกะ เมื่อได้พบพระ พุทธเจ้าก็ปรารถนาที่จะปรนนิบัติเพื่อทำให้กิจวัตรของพระองค์ดำเนินไปด้วยความสะดวก²⁰ ณ ที่นั่นก็มีวานรตัวหนึ่งได้เห็นการปฏิบัติของพญาช้างต่อพระพุทธเจ้ามีความเลื่อมใสารวมฝั่ง มาถวายให้ทรงบริโภค ภายหลังจึงมีความนิยมสร้างพระพุทธรูปปางปาลีไลยกะ โดยมีพระ พุทธเจ้าประทับนั่งห้อยพระบาท มีช้างกับลิงถวายปรนนิบัติ

นอกจากนี้ ในพุทธประวัติตอนหนึ่งยังกล่าวถึงพระเทวทัตปล่อยช้างนาฬาคีรีมา ทำร้ายพระพุทธองค์ แต่ด้วยพระเมตตาพระพุทธเจ้าทรงมีพลังจิตสูง สามารถสยบช้างนาฬาคีรีที่ กำลังดุร้ายให้มีสติ และประพฤติดนตังามอย่างน่าชื่นชม ดังนั้น พุทธศาสนิกชนจึงเอาผลของ การปราบช้างนาฬาคีรีของพระพุทธเจ้ามายึดถือเป็นสิริมงคลยิ่ง และนับเป็นชัยมงคลต่อตนเอง ด้วย²¹ ต่อมามีความนิยมทำประติมากรรมเล่าเรื่องพระพุทธเจ้าปราบช้างนาฬาคีรี เช่น ประติมากรรมปูนปั้นประดับซุ้มจะนำมาตกแต่งวัดระฆังโฆสิตองกลาง (ภาพที่ 42) ตั้งอยู่ในชุมชน ด้านตะวันออกนอกเมืองสุโขทัย ความสำคัญของช้างยังปรากฏในชาดก และพระธรรมบทอื่น ๆ เช่นช้างเอราวัณ พาหนะของอินทรีบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ยังมีคติความเชื่อที่เกี่ยวกับช้างประจำ ทิศทั้งแปด หรือ “ช้างอัฐทิศ” เรียกว่า ช้างโลกบาล การนับทิศโดยถือเอาพระสุเมรุเป็นหลัก เมื่อมีการผสมผสานความเชื่อดิพุทธ ด้วยการนำช้างประจำระดับฐานเจดีย์อันหมายถึง ช้างค้ำชู พุทธศาสนา มีเจดีย์บุรุษลเวณีเมืองอนูราชปุระในลังกาทวีปเป็นต้นแบบ

¹⁹ ส.อ.ส., “นิทานกถา” ชาดกภูมิสุตถา เล่ม 1, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อิมศรี, 2493), หน้า 138.

²⁰ ละเอียต วิสุทธิแพทย์, “ช้างในวรรณคดีสันสกฤตและวรรณคดีบาลี” (วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาตะวันออก จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2522), หน้า 142.

²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 138.

การสถาปนาเจดีย์ช้างล้อมใจกลางเมืองศรีสัชชนาลัยจึงเท่ากับการประดิษฐานพุทธศาสนาแบบลังกา เช่นเดียวกับเมืองอนุราชปุระ และใกล้กับวัดช้างล้อมยังปรากฏการสร้างเจดีย์รายภายในวัดเจดีย์เจ็ดแถว (ภาพที่ 43) แสดงให้เห็นถึงความนิยมรูปแบบเจดีย์ที่มีช้างล้อมรอบฐานแบบเดียวกับในลังกาทวีป ขณะที่ชุมชนเมืองสุโขทัยมีเจดีย์ช้างล้อมอยู่ทั่วไป นับตั้งแต่เจดีย์รายภายในวัดมหาธาตุใจกลางเมืองสุโขทัย แสดงประติมากรรมปูนปั้นอิทธิพลแบบลังกาอย่างเด่นชัด (ภาพที่ 44) วัดช้างล้อมที่มีขนาดใหญ่ที่สุดตั้งอยู่ในชุมชนริมฝั่งแม่น้ำลำพันนอกเมืองสุโขทัยด้านตะวันออก ศิลปินวัดช้างล้อมกล่าวถึง

“พนมร่ำเพ็งจักเป็นคุ (ณ) ประโยชน์โปรดทั้งท่านทั้งตนทั้ง...
ทั้งผี จงอย่ามีใจหลงในสงสาราพ (ระพ) ทนนี้ ๐ พนมพิจารณา
เนื้อใจตนแล้วจึงแผลงที่เรือนคน เป็นพระพิหาร ในปิยะเส็ง เดือน 5
จึงประดิษฐานพุทธปฏิมา ๐ หาผู้ทวยค่านวดนควรภาพย์มา
จิจ-ตเวณา เทพดาอสูร ๐ บวชด้วยผู้รูปที่ (ง)หลาย ๐ พรายงาม
ถ้วนแห่ง ๐ แต่งทั้งกุฎีชี่ บวช แล้วจึงมาตั้งกระทำหอพระปฏิภกรธรรม
สังวรใจบูชาพระอภิธรรม กับด้วยพระบุดจินมาไว้ได้ปลุกทั้ง
พระศรีม (หา-)พร อันเป็นจอมบุญจอมศรีขอ... พระบุดอันหนึ่ง
ด้วยสูงได้ 14 คอกกระทำให้นุญไปแก่สมเด็จพระมหาธรรมราชา
กระทำพระดินอันหนึ่ง ให้นุญไปแก่มหาเทวี”²²

ท่านพนมใสคำออกบวชกับคณะสงฆ์จากลังกาทวีป และปาเพ็ญกุศลสร้างถาวรวัตถุในพระพุทธศาสนา ประดิษฐานพระพุทธรูป สร้างหอไตร ปลุกต้นพระศรีมหาโพธิ์ วัดนี้มีเจดีย์ประธานเป็นเจดีย์ช้างล้อม ตามคติความเชื่อของพุทธสถานแบบลังกาดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น

ในชุมชนอรัญญิกมีวัดช้างรอบปรากฏเจดีย์ช้างล้อมที่สร้างขึ้นบนเนินดินเตี้ย ๆ ในพื้นที่ของคณะสงฆ์ฝ่ายอรัญญาวาสี ขณะที่วัดศรีศักดิ์ตั้งอยู่ภายในกำแพงเมือง สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 1960 โดยนายอินทสรศักดิ์สร้างวัดถวายเป็นพระราชกุศล มีเจดีย์ช้างล้อมเป็นประธานของวัด ทำให้เกิดชุมชนขนาดใหญ่อีกแห่งหนึ่งภายในเมืองในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 20 ส่วนวัดเจดีย์สี่ห้องตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองด้านทิศใต้ อยู่ในกลุ่มของวัดฝ่ายอรัญญาวาสีที่ขยายชุมชนมาทางด้านนี้ โดยมีเจดีย์ประธานมีประติมากรรมปูนปั้นรูปช้างสลักับเทวดายืนถือหม้อน้ำศักดิ์สิทธิ์

²² กรมศิลปากร, จากรีกสมัยสุโขทัย, หน้า 111-113.

ความสำคัญของรูปแบบเจดีย์ช้างล้อม ได้ถูกนำไปสร้างภายในเมืองที่มีความสัมพันธ์กับเมืองสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัย เช่น เมืองกำแพงเพชร มีเจดีย์ที่มีช้างล้อมรอบฐาน (ภาพที่ 45) จำนวน 3 องค์ คือ วัดช้างรอบในชุมชนอรุณฤฎิก วัดพระแก้วใจกลางเมืองกำแพงเพชร และวัดช้าง ในส่วนของอาณาจักรที่ชาวสยามโดยเฉพาะอย่างยิ่งอาณาจักรล้านนาที่มีความสัมพันธ์กันนับตั้งแต่การสถาปนาเมืองเชียงใหม่ จากความสัมพันธ์ของพ่อขุนรามคำแหงกับพ่อขุนเม็งราย นับตั้งแต่การสร้างเมืองเชียงใหม่ให้เป็นราชธานีศูนย์กลางของอาณาจักรแนวคิดในการสร้างเมืองที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลแบบอย่างผังเมืองจากสุโขทัยมาเป็นการวางผังเมืองเชียงใหม่ กษัตริย์ทั้งสามพระองค์ที่ทรงร่วมกันสร้างเมืองเชียงใหม่ คือ พ่อขุนรามคำแหง พ่อขุนงำเมือง และพ่อขุนเม็งราย ทรงร่วมกันสร้างวัดให้เป็นศูนย์กลางของชุมชนเมืองแห่งใหม่คือวัดเชียงมั่น ดังข้อความที่ปรากฏ

“ศักราช ๑๕๑๑ ปีรวายสัน เดือนวิสาขะ ออก ๑ ค่ำ วัน 5
ไทยเมิงเปล้ายามแดร่รุ่งแล้วลูกนาที่ ปลายสองบาทนวลคณา
เสวยนวางค์พฤทฺธิ์ในมินราศี พญามังรายเจ้าและพญางำเมือง
พญาจรวง ทั้งสามคนตั้งหอนอนในที่ชัยภูมิ ราชมณเฑียรขุดคือ
ก่อตรีบูรทั้งสี่ด้าน และก่อพระเจดีย์ที่ค้ำที่หอนอนบ้านเชียงมั่น
ในขณะยามเดิยวันนั้นที่นั้นลาดสร้างเป็นวัดที่อทานแก่แก้วทั้งสาม
ใส่ชื่อว่า วัดเชียงมั่นต่อบัดนี้”²³

คติความเชื่อที่ได้รับการถ่ายทอดไปจากอาณาจักรสุโขทัยนับตั้งแต่ “ตรีบูร” ซึ่งเป็นกำแพงที่มีความหมายอันเป็นสิริมงคล การสถาปนาพระเจดีย์วัดเชียงมั่นก็คือคติความเชื่อในทางพุทธศาสนา²⁴ เช่นเดียวกันกับเมืองสุโขทัย-สัชชนาลัย พระเจดีย์ที่เป็นประธานภายในวัดเชียงมั่นเป็นเจดีย์มีช้างล้อม (ภาพที่ 46) วัดเชียงมั่นจึงถือเป็นพระอารามหลวงแห่งแรกที่พ่อขุนเม็งรายทรงสร้างขึ้นภายในกำแพงเมืองเชียงใหม่ ศูนย์กลางของอาณาจักรล้านนา แสดงการยอมรับความสำคัญของพุทธศาสนาแบบลังกาในยุคแรกของการสร้างบ้านแปลงเมือง จนกระทั่งเมื่อถึงรัชสมัยของพระเจ้ากือนา ได้อัญเชิญพระสุมนเถระจากเมืองสุโขทัยไปเผยแผ่

²³ คณะกรรมการการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี สำนักนายกรัฐมนตรี, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3 (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2515), หน้า 5.

²⁴ เสนอ นิลเดช, ศิลปะสถาปัตยกรรมล้านนา. (กรุงเทพฯ : ตำนานสถาปนากากรมพิมพ์, 2539), หน้า 54.

พุทธศาสนาแบบลังกาที่เมืองเชียงใหม่ ค่อมปรากฏการสร้างเจดีย์ข้างล้อมในวัดสำคัญอีกสามแห่ง คือ วัดเจดีย์หลวง วัดป่าแดงหลวง และวัดพระสิงห์ คตินิยมการสร้างเจดีย์ข้างล้อมยังปรากฏในเมืองต่าง ๆ ของอาณาจักรล้านนา เช่น วัดช้างค้ำ เมืองน่าน วัดช้างค้ำ และเจดีย์ราย รวมทั้งพระธาตุปูเข้าเมืองเชียงใหม่รายได้สืบทอดคติความเชื่อไปจากพุทธศาสนาของอาณาจักรสุโขทัย

เมื่ออาณาจักรสุโขทัยถูกอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาผนวกดินแดนเป็นส่วนหนึ่งของพระราชอาณาเขต ตั้งแต่ พ.ศ. 1981 พงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐได้กล่าวถึงการสร้างวัดมเหยงค์ในรัชกาลของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) ปรากฏรูปแบบเจดีย์ประธานของวัดคือ การสร้างเจดีย์ข้างล้อม (ภาพที่ 47) เป็นประธานของวัด แสดงให้เห็นถึงอิทธิพล คติความเชื่อ พุทธศาสนาแบบลังกา

1.2.3 เจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์หรือเจดีย์ทรงดอกบัว เป็นรูปแบบเจดีย์ที่แสดงความคิดสร้างสรรค์ ของช่างในชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีวิชนาลัยในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 19 เจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ ประกอบด้วยฐานเชิงสี่เหลี่ยมสูง 3 หรือ 4 ชั้น ชั้นยอดคั่นกันขึ้นไป ถัดขึ้นไปเป็นฐานบัวลูกแก้ว ท้องไม้แคบออกมุมอีกสองชั้น เหนือขึ้นไปเป็นเรือนธาตุที่มีรูปทรงเป็นแท่งสี่เหลี่ยมตั้งสูงขึ้นไป ออกมุมต่อจากส่วนฐาน ส่วนยอดมีลักษณะเป็นพุ่มข้าวบิณฑ์หรือดอกบัวตูม และมีส่วนยอดบนสุดเป็นแว่นชั้นยอดคั่นกันขึ้นไปจนถึงเม็ดน้ำค้าง มีบันไดทางขึ้นลงสองทางที่ค้ำหน้าของส่วนฐาน²⁵ ในบรรดาสถาปัตยกรรมพุทธศิลป์สุโขทัย ถือได้ว่าเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์มีเอกลักษณ์เป็นของตนเองมากที่สุด

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานวชิรญาณวฑฒัน ทรงตั้งข้อสังเกตไว้ในบันทึกจดหมายเหตุทางไปพิชิตโลก ระบุถึงรูปแบบทางสถาปัตยกรรมเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ความว่า "ฐานเป็นแว่นห้าสามชั้น ชั้น 4 โกลนที่เป็นองค์ปรางค์...ยอดคล้ายพระเจดีย์ลังกา..." จากการศึกษา รูปแบบของเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ส่วนใหญ่ได้รับแรงบันดาลใจมาจากรูปทรงปราสาทในศิลปะเขมร สำหรับยอดสุดซึ่งทำเป็นชั้นยอดคั่นกันขึ้นไปนั้นสันนิษฐานว่ารับอิทธิพลมาจากปล้องโถงของเจดีย์ทรงกลมแบบลังกา ซึ่งนิยมแพร่หลายในศิลปะสถาปัตยกรรมแบบสุโขทัย เจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ปรากฏความนิยมในชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีวิชนาลัย โดยเฉพาะภายในเมืองสุโขทัยที่ด้านหลังวิหารหลวงประดิษฐานเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ เป็นประธานของวัดและมีเจดีย์รายทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ภายในวัดมหาธาตุอีก 1 องค์ ยังปรากฏมีเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ที่วัด

²⁵ ท่ม่อมราชวงศ์สุวิบูลย์ สุชสวัสดิ์, "เจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์" ศิลปวัฒนธรรม 11 (มิถุนายน 2533) : 32.

ตระพังเงิน วัดซ่อนข้าว ซึ่งเป็นวัดที่ตั้งอยู่ภายในกำแพงเมืองวัดในชุมชนในอรัญญิก ได้แก่ เจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์องค์เล็กที่วัดสะพานหิน และวัดวิหารทอง หรือวัดทักษิณาราม ซึ่งตั้งอยู่ในชุมชนภายนอกกำแพงเมืองด้านทิศตะวันออกและวัดโคกการามที่มีการสถาปนาเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์เป็นประธานของวัดภายในชุมชนขนาดใหญ่ภายนอกเมือง เป็นลักษณะของการขยายชุมชนอรัญญิกของเมืองสุโขทัย

ในชุมชนเมืองศรีวิชัยนาลย์ซึ่งมีพัฒนาการทางด้านศิลปวัฒนธรรมควบคู่กับเมืองสุโขทัย วัดที่มีขนาดใหญ่ที่ได้มีการสร้างเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ภายในเมืองศรีวิชัยนาลย์ คือวัดเจดีย์เจ็ดแถว เป็นวัดที่ไม่มีพระภิกษุสงฆ์จำพรรษา มีฐานะเป็นสุสานหลวง เพราะมีเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ขนาดใหญ่เป็นประธานของวัด มีเจดีย์ในรูปแบบต่าง ๆ ขนาดเล็กเป็นเจดีย์รายอยู่ภายในวัดเต็มฝั่งบริเวณ บรรดาเจดีย์รายขนาดเล็กภายในวัดเจดีย์เจ็ดแถวก็มีเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์อยู่ 4 องค์ ถัดจากวัดเจดีย์เจ็ดแถวไปทางทิศตะวันออกมีวัดสวนแก้วอุทยานใหญ่ มีเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ เป็นประธานของวัดเช่นกัน วัดแห่งนี้ปรากฏชื่อในพงศาวดารเหนือ กล่าวถึงเรื่องก่อกำเนิด ความว่า "...ที่ไร่และนาสี่ชั้นแก้วอุทยานใหญ่ จำนวนป่าอ้อยเหลืองได้ 1250 ไร่ จำนวนวังถวายเป็นค่าพระกาไปตั้งปู่เจ้าศาลหลวงได้ 520 ไร่..."²⁶ วัดแห่งนี้อยู่ใกล้เขตพระราชฐานภายในชุมชนเมืองศรีวิชัยนาลย์มากที่สุด ภายนอกกำแพงเมืองทิศตะวันตกเป็นชุมชนอรัญญิกของเมืองตั้งแต่แรกทีประดิษฐานพุทธศาสนาแบบลังกา ก่อนที่ชุมชนอรัญญิกจะขยายออกไปในด้านต่าง ๆ ของเมือง เช่นที่วัดราหูซึ่งปรากฏการสร้างเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์เป็นประธานของวัดและภายนอกกำแพงเมืองด้านทิศใต้ มีวัดที่สร้างเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์เป็นประธานของวัดแต่มีขนาดเล็ก

เมืองสำคัญต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมพุทธศาสนาก็ได้ปรากฏการสร้างเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ในช่วงที่มีการส่งเสริมเผยแพร่พุทธศาสนาแบบลังกา โดยเฉพาะในรัชสมัยของพระมหากษัตริย์ราชที่ 1 (ลิไทย) เนื่องจากเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นช่วงระหว่างรัชกาลพระเจ้าเลอไทยจนถึงรัชกาลของพระมหากษัตริย์ราชที่ 1 (ลิไทย)²⁷ ศิลปินควรศึกษากล่าวถึง

²⁶ กรมศิลปากร, พงศาวดารเหนือ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิชิต, 2516), หน้า 30.

²⁷ ธนิต เล็กสุขุม "เจดีย์ทรงระฆังของล้านนา เจดีย์ทรงยอดดอกบัวตูมของสุโขทัย และเจดีย์ทรงปราสาทของกรุงศรีอยุธยาจากไหน อย่างไร" ศิลปวัฒนธรรม 11 (กันยายน 2533): 91.

“...พระยาธิดาไทยราช ผู้เป็นลูกพระยาเลอไทย เป็นหลานแก่พระยารามราช เมื่อได้เสวยราชย์ในเมืองศรีสัชนาลัยสุโขทัย ได้ราชาภิเษก อันผู้ท้าวพระยาทั้งหลายอันเป็นมิตรสหายอันมีในสี่ทิศนี้แต่งกระยาตงววย ของฝักหมากปลามาไหวอันยัดยัญญอภิเษกเป็นท้าวเป็นพระยา จึงขึ้นชื่อศรีสุริยพงศ์มหาธรรมราชาธิราช หากเอาพระศรีรัตนมหาธาตุอันเ็นมาสถาปนาในเมืองนครชุมในปีนั้น พระมหาธาตุอันนี้ใช้ธาตุอันสามานย์คือ พระธาตุแท้จริงแล เอาลูกแต่ลังกาทวี่ปู้หัน...”²⁸

พระมหาธาตุที่สร้างขึ้นในเมืองนครชุมริมฝั่งแม่น้ำปิง ปัจจุบันอยู่ฝั่งตรงข้ามกับเมืองกำแพงเพชร ภายหลังพญาคะท้าวได้มาซ่อมเจดีย์ก่อเจดีย์แบบพม่าครอบทับในเขตเมืองกำแพงเพชรยังพบการสร้างเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ที่วัดกะโลทัย วัดเจดีย์กลางทุ่ง และวัดวังพระธาตุเมืองไตรตรึงส์ วัดเหล่านี้สร้างเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ขนาดใหญ่เป็นประธานของวัดทั้งสิ้น นอกจากนี้ เมืองพิษณุโลกก็ปรากฏหลักฐานการสร้างเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ที่วัดเจดีย์ยอดทองตั้งอยู่ในชุมชนอรัญญิกของเมือง ที่เมืองตากก็ปรากฏรูปแบบเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ที่วัดพระธาตุ เช่นเดียวกับที่เมืองเพชรบูรณ์มีวัดมหาธาตุ

เนื่องจากเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ มีลักษณะเฉพาะของศิลปสถาปัตยกรรมแบบสุโขทัย ไม่เหมือนกับรูปแบบเจดีย์ของอาณาจักรอื่น และเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ได้รับความนิยมอยู่ในช่วงเวลาในเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย เป็นศูนย์กลางของอำนาจในการปกครองอาณาจักร ดังเช่นพระมหาธาตุเจดีย์ที่ถูกสร้างในเมืองสำคัญ ๆ ของอาณาจักรสุโขทัย ที่แสดงรูปทรงเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ปรากฏอยู่โดยทั่วไป จนกลายเป็นสัญลักษณ์เฉพาะของอาณาจักรสุโขทัย เมื่ออาณาจักรเสื่อมอำนาจลง อาณาจักรล้านนาและอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาได้ทำสงครามแย่งชิงดินแดนของอาณาจักรสุโขทัย รูปแบบเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ก็หมดความสำคัญลงไปพร้อมกัน เพราะไม่ปรากฏว่ามีอาณาจักรใดได้ส่งเสริมการสร้างเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์เพื่อใช้เป็นประธานของวัด หรือแม้แต่เจดีย์รายก็ไม่ปรากฏความนิยมอีกต่อไป

เจดีย์แบบเบ็ดเตล็ดซึ่งเป็นแบบที่สร้างในครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นเจดีย์แบบสุดท้ายของศิลปสมัยสุโขทัยที่ผสมกันหลาย ๆ อย่าง เช่น เจดีย์ที่วัดสูง เจดีย์วัดสรรคักดิ์ เจดีย์รายที่วัดมหาธาตุ เมืองสุโขทัย หรือเจดีย์รายวัดเจ็ดแถว เมืองศรีสัชนาลัย ซึ่งมีแบบแปลกแตกต่างกันไป เช่น มีฐานสูง บัลลังก์รับยอดเป็นสองชั้น เจดีย์แบบห้ายอดมีเรือนธาตุชั้นยอดเป็นชั้นแบบยอดปรางค์สามชั้น ต่อด้วยเจดีย์ทรงกลมโดยการนำเอาปรางค์มาผสมกับเจดีย์จัดเป็นสมัยหลัง

²⁸ กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 29.

1.3 มณฑป หมายถึง อาคารโถงหรือโรงชั่วคราวที่สร้างขึ้นสำหรับจัดงานต่าง ๆ เป็นศาลา ประคำ หรือศาสนสถาน²⁹ คำว่า “มณฑป” ปรากฏในคัมภีร์บาลีสวดตันตปิฎก ขุททกนิกาย อปาทาน กล่าวถึง อานิสงส์ของการสร้างมณฑปถวายพระสุเมธะพระพุทธรเจ้า ด้วยการปักไม้ 4 อัน ทำเป็นอาคารประเภทมณฑปมีหลังคาคลุม สำหรับเป็นที่ประทับของพระพุทธรเจ้า มณฑปแบบศิลปะสุโขทัยคือ รูปแบบทางสถาปัตยกรรม เป็นอาคารที่มีห้องสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปในอิริยาบถต่าง ๆ พระพุทธรูปหรือสิ่งเคารพบูชาอื่น ๆ โดยทั่วไปก่อสร้างด้วยอิฐหรือศิลาแลงก่อเป็นรูปอาคาร อาจใช้หลังคาเป็นโครงสร้างไม้มุงกระเบื้อง หรือก่ออิฐหรือศิลาแลง ทั้งในรูปแบบที่เป็นหลังคาแบบยอดแหลมหรือทรงจั่ว โดยสิ่งที่ประดิษฐานไว้จะครอบครองที่ว่างภายใน ซึ่งการใช้งานที่เกี่ยวกับกิจกรรมการเคารพบูชาจะกระทำอยู่ภายนอกหรือมีตัวอาคารรองรับต่างหากออกไป เช่น วิหารที่อยู่ด้านหน้า เป็นต้น มณฑปจึงเป็นอาคารที่มีคติความเชื่อเพื่อให้เป็นพระมุลคันธกุฎี หรือที่ประทับของพระพุทธรเจ้า พระสงฆ์ชาวเมืองสุโขทัยที่ไปศึกษายังลังกาทวีปได้นำคติความเชื่อนี้มาสร้างสถาปัตยกรรม เพื่อใช้ประดิษฐานพระพุทธรูป มณฑปที่ปรากฏคตินิยมสร้างขึ้นในชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย มีเป็นจำนวนมาก รูปแบบของมณฑปเป็นสถาปัตยกรรมที่มีลักษณะเฉพาะตัว แต่ในรายละเอียดบางประการก็แสดงให้เห็นอิทธิพลของแบบศิลปะสถาปัตยกรรมแบบพุกามและลังกา³⁰ เช่น มณฑปวัดศรีชุม (ภาพที่ 48) ซึ่งมีผนังสองชั้นเมืบบันไดอยู่ภายในผนัง สันนิษฐานว่าได้รับอิทธิพลศิลปะลังกาสมาธิไปจนนารูวะ หรือได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะพม่าที่เมืองพุกาม³¹ มณฑปแบบสุโขทัยก็คือปฏิมาพระ” แบบลังกาหรือหอพระ³²

*มณฑป มีรากศัพท์มาจากภาษาสันสกฤตว่า mandapa ความหมายของภาษาบาลีคือสิ่งปลูกสร้างสำหรับใช้งานชั่วคราว หรือประจำ

²⁹ Williams Monier, *A Sanskrit-English Dictionary*, (Delhi : Motilal Banavsidass, 1976), p.775.

³⁰ ทรงยศ วีระทวีมาศ, “มณฑปแบบสุโขทัยในศรีสัชนาลัย,” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2533). หน้า 59.

³¹ หม่อมเจ้าสุภัทรรติค จิตกุล, *ศิลปะในประเทศไทย*, (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2528), หน้า 29.

“ปฏิมาพระ หรือ “เรือนพระปฏิมา” ซึ่งเป็นที่สำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปได้กลายเป็นสัญลักษณ์อันสำคัญของวัดในลังกา

³² สงวน รอดบุญ, *พุทธศิลปะสุโขทัย*, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2521), หน้า 112.

มณฑปในชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัยโดยทั่วไปมีรูปแบบทางสถาปัตยกรรมคือ มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมเป็นห้องเพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปประทับนั่งปางมารวิชัย มีผนังทึบ ก่อสอบทั้ง 4 ด้าน ด้านหน้าทำเป็นช่องประตูทางเข้า ผนังอีก 3 ด้านทึบทั้งหมด หลังคาทำเป็นแบบซ้อนชั้นกันขึ้นไปตามรูปทรงของฝาชีหรือปัทมาศ ส่วนผนังด้านนอกของมณฑปนี้ บางแห่งก็ทำเป็นแบบซุ้มจรณะนำประกอบอยู่ทั้ง 3 ด้าน ภายในซุ้มมักจะมีประติมากรรมปูนปั้น เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธประวัติเพื่อสื่อธรรมผ่านงานศิลปะ เช่น มณฑปวัดตระพังทองหลวง (ภาพที่ 49) มณฑปวัดชมชื่น มณฑปที่เรียกว่า กุฎีพระร่วงพระลือ (ภาพที่ 50) เป็นต้น

ปฏิมาพระในลังกาทวีป ประดิษฐานพระพุทธรูปในปางประทับนั่ง ยืน หรือ ไสยาสน์ ในลักษณะที่เป็นองค์เดียว ๆ เช่น กลุ่มปฏิมาพระที่วิหารคด (Galvithara) เมืองโปโลนนารูวะ ปฏิมาพระมีรูปแบบแผนผังเป็นห้องสี่เหลี่ยมมีมุขยื่นออกมาด้านหน้า มีวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมตั้งแต่สมัยอนูราธปุระ³³ รูปแบบที่นิยมในช่วงพุทธศตวรรษที่ 10-14 แต่ก็พบในสมัยโปโลนนารูวะซึ่งสร้างในพุทธศตวรรษที่ 17³⁴ ปฏิมาพระที่พัฒนาในช่วงหลังในลังกาทวีปซึ่งมีการเพิ่มอาคารเข้าไปตอนหน้าของปฏิมาพระแบบห้องสี่เหลี่ยมและมีมุขยื่นออกมา³⁵ ซึ่งมีรูปแบบคล้ายกับมณฑปในชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย ที่มีวิหารอยู่ด้านหน้าต่อเนื่องกับมณฑปที่อยู่ท้ายวิหาร และต่อเนื่องมาสมัยแคนดี้ ปฏิมาพระก็ทำเป็นห้องสี่เหลี่ยมผืนผ้าหรือจตุรัสและมีอาคารอยู่ด้านหน้าในสัดส่วนเดียวกันกับส่วนปฏิมาพระที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ลักษณะของปฏิมาพระในลังกาทวีป คล้ายกันกับแผนผังของมณฑปในชุมชนเมืองสุโขทัย - ศรีสัชนาลัยมากคือ เป็นห้องสี่เหลี่ยมทึบภายในประดิษฐานพระพุทธรูปและมีช่องเปิดด้านหน้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งปฏิมาพระของลังกามีการใช้โครงหลังคาเป็นเครื่องไม้มุงกระเบื้องมีรูปแบบใกล้เคียงกับมณฑปในชุมชนเมืองสุโขทัยเป็นส่วนใหญ่

มณฑปอีกูปแบบหนึ่งที่สร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่ ที่เรียกกันว่า พระอัฐฐารศ คือพระยืนสูงสิบแปดศอกซึ่งได้สร้างขึ้นตามคัมภีร์พุทธศาสนาตามคติแบบลังกา³⁶ มณฑปพระอัฐฐารศซึ่งไม่มีวิหารอยู่ด้านหน้า ได้แก่ มณฑปพระอัฐฐารศด้านหน้าวิหารพระสองพี่น้องภายในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุกลางชุมชนเมืองเชลียง (ภาพที่ 51) มณฑป

³³ Roland Silva, Religious architecture in early and medieval Sri Lanka (Druk : Krips Repro Meppel, 1988), p.219-234.

³⁴ Ibid.

³⁵ Senake Bandaranayake, Sinhalese Monastic Architecture : The Viharas of Anuradhapura (Leiden : E. J. Brill, 1974), p.199.

³⁶ เสนอ นิลเดช, "ลักษณะสถาปัตยกรรมไทย" ใน ไทยศึกษา, หน้า 157.

พระอัฐฐารศวัตหัวโขนอยู่ในชุมชนอรัญญิกภายนอกเมืองศรีลัชนาลัย (ภาพที่ 52) ด้านทิศตะวันตก ซึ่งมณฑปวัดหัวโขนนี้มีรูปแบบแผนผัง (แผนผังที่ 7) ที่เป็นห้องสี่เหลี่ยมประดิษฐานพระพุทธรูปที่คล้ายกันกับปฏิมาพระในลังกาทวีป ขณะที่อิทธิพลของพุทธศิลป์ลังกาในสมัยไปโลนนาลุระราวพุทธศตวรรษที่ 17-18³⁷ ปรากฏเด่นชัดที่วิหารพระอัฐฐารศวัตวัดสะพานหินภายในชุมชนอรัญญิกเมืองสุโขทัย (ภาพที่ 53) วิหารพระอัฐฐารศวัตวิหารทอง และวิหารพระอัฐฐารศวัตพระศรีรัตนมหาธาตุที่เมืองพิษณุโลก (ภาพที่ 54)

นอกจากนี้ ยังมีมณฑปขนาดใหญ่อีกประเภทหนึ่งคือ มณฑปประดิษฐานพระพุทธรูปสี่อริยาบถ มณฑปในรูปแบบนี้ที่บริเวณกึ่งกลางทำเป็นแท่งสี่เหลี่ยมก่อด้วยอิฐ หรือศิลาแลงโดยรอบทั้ง 4 ด้าน ทำเป็นประติมากรรม พระพุทธรูปอริยาบถทั้ง 4 หรือสี่ปาง คือ ยืน เดิน นั่ง นอน ประกอบกันอยู่ทั้งสี่ทิศด้านละหนึ่งองค์ รูปแบบทางสถาปัตยกรรมได้รับอิทธิพลแนวความคิดมาจากสถาปัตยกรรมในเมืองพุกาม ซึ่งนิยมอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-19³⁸ ผสมผสานกับคติการสร้างปฏิมาพระของลังกาที่ประดิษฐานพระพุทธรูปปางประทับนั่ง ยืน โสยาสน์ที่วิหารกัล (Galvihava) แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์คติความเชื่อทางพุทธศาสนาของชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีลัชนาลัยกับเมืองพุกามและลังกาทวีป ตัวอย่างวัดสำคัญได้แก่ มณฑปวัดเชตุพน (ภาพที่ 55) อยู่ในชุมชนนอกเมืองสุโขทัยด้านทิศใต้ มณฑปวัดพระพายหลวงอยู่ในชุมชนด้านทิศเหนือของเมืองสุโขทัย และยังมีปรากฏอิทธิพลการสร้างมณฑปนี้ที่วัดพระสี่อริยาบถ (ภาพที่ 56) ในชุมชนอรัญญิกภายนอกเมืองกำแพงเพชรด้านทิศตะวันตก

คติความเชื่อในการสร้างมณฑป ปรากฏหลักฐานศิลาจารึกที่จารขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 15 ซึ่งพบในอภยคีรีวิหารที่ลังกาทวีปเรียกปฏิมาพระว่า "Gandol" มาจากภาษาสิงหลซึ่งตรงกับคำว่า "คันธกุฎี"³⁹ ในภาษาบาลี หมายถึงพระมุลคันธกุฎีที่ประทับของพระสัมมนาสัมพุทธเจ้าที่ท่านอนาถปิณฑิกเศรษฐีสร้างถวายพระพุทธเจ้าในเชตวัน⁴⁰ คำว่า "คันธกุฎี" ยังปรากฏในพุทธประวัติที่นางวิสาขาสร้างถวายในบุพผาราม ดังนั้น ความหมายของมณฑปที่นิยมสร้างในชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีลัชนาลัย จึงมีนัยเชิงสัญลักษณ์ในการสร้างสถาปัตยกรรมและประติมากรรมวิทยาเพื่อให้เป็นที่พักประทับของพระพุทธเจ้าเช่นเดียวกับที่เชตวัน การสร้างมณฑปในตำแหน่ง

³⁷ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, *ศิลปะในประเทศไทย*, หน้า 29.

³⁸ Paul Strachan Pagan : *Art and Architecture of old Burma* (Arran : Kiscadale Publications, 1989), p.106.

³⁹ G.P. Malalasekera, *Dictionary of Pali proper names vol. II* (New Delhi : Oriental Books Reprint Corporation, 1983) p.745.

⁴⁰ Bandaranayaka, *Sinhalese Monastic Architecture*, p.190.

เดียวกับเจดีย์ประธานภายในวัดต่างๆ แสดงให้เห็นว่า สถาปนิกของมณฑลที่สร้างเป็นประธานของวัดเท่ากับเจดีย์ โพธิ์พระ และปฏิมาพระของลังกาซึ่งเป็นพัฒนาการของคติความเชื่อนับตั้งแต่ช่วงปลายสมัยอนุราชปุระ⁴¹ สืบทอดแบบแผนคติความเชื่อในการนำเอาพระบรมสารีริกธาตุบรรจุไว้ในองค์พระพุทธรูปถือเป็นธาตุเจดีย์เช่นเดียวกัน

1.4 วิหาร เป็นสถาปัตยกรรมประเภทอาคารในศิลปะสถาปัตยกรรมแบบสุโขทัย ศิลปินหลายหลัก ปรากฏคำว่า “พิหาร” หรือ วิหาร โดยทั่วไปมี 2 รูปแบบ คือ

1. วิหารโถง หรือวิหารแบบผนังเปิดโล่ง เป็นอาคารที่มีผนังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ยกกระดาน้ำอาคารสูงกว่าพื้นดินเพียงเล็กน้อย เพื่อเป็นที่ประดิษฐานองค์พระพุทธรูปปฏิมาประธาน ตัววิหารประกอบไปด้วยแนวเสาร่วมในทำหน้าที่รองรับตัวไม้ส่วนซึ่งเป็นโครงสร้างของหลังคาประธานและเสาชั้นนอกซึ่งเรียงรายเป็นแถวถัดออกมา ก็ทำหน้าที่รองรับหลังคาปีกนก หากมีหลังคาปีกนกซ้อนกันหลายชั้นจำนวนเสาที่จะเพิ่มจำนวนชั้นเช่นเดียวกัน วิหารโถงแสดงความงดงามทางสถาปัตยกรรมที่เรียบง่าย เช่น วิหารหลวงวัดมหาธาตุ (ภาพที่ 57)

2. วิหารแบบมีผนัง มักจะมีการสร้างอาคารที่มีผนังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า จะทำเป็นผนังก่อล้อมทั้ง 4 ด้าน ฐานวิหารมักยกกระดาน้ำพื้นสูงกว่าวิหารโถงเล็กน้อย ภายในวิหารด้านในสุดก่อเป็นฐานยกกระดาน้ำสูงขึ้นไปประดิษฐานองค์พระพุทธรูปปฏิมาประธาน และทั่วไปนิยมทำมุขยื่นออกมาทางด้านในลักษณะของมุขโถง โดยส่วนของมุขที่ยื่นออกมานี้มักจะลดระดับต่ำลงกว่าพื้นวิหารส่วนที่มีผนังก่อล้อม ส่วนผนังวิหารด้านข้างภายในแต่ละช่วงเสาจะทำเป็นแบบช่องแสงที่มักนิยมเรียกว่า “แบบลูกมะหวด” เช่น วิหารวัดพระศรีรัตนมหาธาตุกลางชุมชนเมืองเชลียง วิหารวัดศรีสวายกลางชุมชนเมืองสุโขทัย วิหารเป็นอาคารสถาปัตยกรรมที่นิยมสร้างให้มีขนาดใหญ่กว่าโบสถ์ มีประโยชน์ใช้สอยหลักเพื่อประชุมฟังธรรม และกิจกรรมในการศึกษาเล่าเรียน เผยแพร่ความรู้เรื่องราวพุทธศาสนาของชุมชนนั้น ๆ

1.5 โบสถ์ หรือพระอุโบสถ ได้รับความนิยมในการก่อสร้างอาคารประเภทนี้น้อยมาก มักจะมีขนาดเล็กกว่าวิหาร ตามพระบาลีกำหนดว่า อุโบสถจะทำได้ในพื้นที่ซึ่งมีการกำหนดขอบเขตไว้ชัดเจน เช่น เอาหินมาตั้งเป็นวงให้เห็นอย่างชัดเจน หรือกำหนดเขตน้ำล้อมรอบที่เรียกว่าอุทกสีมา ด้วยการวัดวางผังให้อยู่บนเกาะกลางน้ำตามคติอุทกสีมาของพุทธศาสนาแบบลังกา ทำให้เกิดความเชื่อว่าวัดจำนวนมากของชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัยที่มีการขุดคูน้ำล้อมรอบวัด เช่น วัดตระพังเงิน วัดตระพังทอง วัดสระศรี วัดช้างล้อม เป็นแบบอย่างของคติความเชื่อเกี่ยวกับอุทกสีมา

⁴¹ Silva, *Religious Architecture in Early and Medieval Sri Lanka*, p.221.

ความสำคัญของโบสถ์หรืออุโบสถ จะต้องสร้างขึ้นในเขตแดนที่ได้ผูกแล้วตาม ประเพณีเรียกว่า พัทธสีมา ซึ่งแตกต่างจากโบสถ์ในดินแดนลังกาทวีป เนื่องจากชาวสยามใน ชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย ก็ยึดถืออุโบสถกรรมโดยเฉพาะการทำสังฆกรรมบวชพระนั้น เป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์พิเศษ จึงสร้างขอบเขตทางพิธีกรรมขึ้นล้อมรอบอาคารซึ่งเป็นอุโบสถนั้นอีก ชั้นหนึ่ง คือการผูกถูกนิมิตและตั้งโอบล้อมรอบทิศทั้งแปดของอุโบสถ อีกทั้งมีพิธีกรรมที่จะ วางแนวเขตไว้อย่างซับซ้อน⁴² อุโบสถไม่ได้มีบทบัญญัติกำหนดเอาไว้ตายตัวว่าจะต้องสร้าง ลักษณะอย่างไร หากแต่ความนิยมที่สร้างเป็นอาคารยาว มีการยกระดับพื้นให้ต่างระดับเป็น ฐานชุกชีพระประธาน และอาสนะสงฆ์ถือเป็นความเชื่อและธรรมเนียมปฏิบัติที่จะไม่นิยมนั่งเสมอ กับพระสงฆ์

อาคารอุโบสถแต่เดิมสันนิษฐานว่าสร้างเป็นโรงยาว ทำหลังคาคลุมไว้พอกันแดดกัน ฝนในเวลาที่จะพระสงฆ์มาประชุมเพื่อทำสังฆกรรมร่วมกัน ภายในเขตที่กำหนดนี้จึงเรียกว่า “วิสุงคามสีมา” ถือเป็นเขตที่ถูกกำหนดให้แยกออกจากหมู่บ้านในการประกอบสังฆกรรมตาม แบบอย่างพระสงฆ์ในลังกาทวีป

2. ด้านประติมากรรม

ขนบธรรมเนียมประเพณีที่มีความเกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนาแบบลังกาได้ปรากฏ มีการสร้างพระพุทธรูปจำนวนมากในเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย คติความเชื่อเดิมในการสร้าง พระพุทธรูปเกี่ยวข้องกับคัมภีร์มหาปรีสลักษณะของพระพุทธรเจ้า 32 ประการ มีกล่าวอยู่ใน มหาปทานสูตร ลักษณะสูตร ที่ขนิทายและพระสุตตันตปิฎก⁴³ ดังเช่นหลักฐานศิลาจารึก กล่าวถึง

“...เจ้าธรรมรังสีภิกษุ สร้างพระผนวชถึง ๒๒ พรรษา
ท่านมีใจใสศรัทธา ทำรูปพระศาสดาจารย์พิตร
พระวิวิธานาด้วยยอสีदानพัญชนะทั้ง ๓๒ ประคุดตั้ง
พระพุทธรูปฎิมาณทองทั้งแห่ง...”⁴⁴

⁴² นิธิ เอียวศรีวงศ์ “พื้นที่ในคติไทย” ศิลปวัฒนธรรม 13 (ธันวาคม 2534) : 184.

⁴³ Jean Boisselier and Others. *The Image of the Buddha*. (Japan : UNESCO 1978), Fig 238.

⁴⁴ กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า 366.

จากข้อความดังกล่าวแสดงคติความเชื่อที่กล่าวถึงพุทธลักษณะที่ถูกต้องสมบูรณ์ มีลักษณะตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก เป็นสัญลักษณ์แทนภาวะธรรมของพระพุทธองค์มากกว่าการบ่งบอกลักษณะรูปธรรมของพระพุทธองค์โดยตรง การสร้างพระพุทธรูปบนพื้นฐานของคติความเชื่อพุทธศาสนาแบบลังกา มีผลต่อการสร้างรูปแบบประติกรรมในศิลปะสุโขทัย⁴⁵ ที่แตกต่างไปจากศิลปะในวัฒนธรรมร่วมแบบเขมร ทำให้ศิลปะสุโขทัยมีลักษณะเป็นของตนเองมากที่สุด โดยเฉพาะสร้างพุทธรูป⁴⁶

พระพุทธรูปศิลปะสุโขทัยมีความงามประทับใจทางสุนทรียภาพ แต่ในขณะเดียวกันพระพุทธรูปก็เป็นสัญลักษณ์ของพระพุทธเจ้า เป็นจุดรวมที่พุทธศาสนิกชนน้อมจิตระลึกถึงพุทธองค์ในฐานะที่เป็นพระศาสดาผู้ให้พระธรรมคำสั่งสอนอันเป็นสรวง พระพุทธรูปจึงมีบทบาททางด้านจิตใจ ทางด้านความเชื่อ โดยมีความงามทางด้านศิลปะเป็นเครื่องช่วยน้อมใจให้สงบและเข้าถึงความจริงดังกล่าว⁴⁷ พุทธศาสนาที่ชาวเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัยรับเข้ามาพร้อมกับศิลปกรรมในระยะแรก กระแสวัฒนธรรมที่รับมาจากอิทธิพลศิลปะเขมรหรือศิลปะลพบุรี เมื่อสถาปนาสุโขทัยเป็นราชธานีกระแสศิลปะวัฒนธรรมจากอาณาจักรพุกาม ลังกาทวีป⁴⁸ ผสานเข้ากับภูมิประเทศของช่างสุโขทัยสามารถรับศิลปะจากภายนอกมาปรับให้เข้ากับคติความเชื่อและความสามารถของคนในท้องถิ่น

2.1 พระพุทธสิหิงค์ เรื่องราวเกี่ยวกับพ่อขุนรามคำแหงทรงได้พระพุทธสิหิงค์จากลังกาทวีป สิงคณิทาน กล่าวว่าเป็นพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นในลังกาทวีปเมื่อ พ.ศ. 700 ชาวสิงหลกับพระอรหันต์ 20 องค์ ไคร่ทอดพระเนตรแลเห็นพระพุทธเจ้า ความปรารถนานี้

⁴⁵ สันติ เล็กสุขุม, ศิลปะเชียงใหม่และศิลปะสุโขทัย (นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2534), หน้า 188.

⁴⁶ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, "พุทธศิลป์ในประเทศไทย" ใน ตำนานพระพิมพ์พระพุทธรูปสมัยต่าง ๆ ในประเทศไทย (พระนคร : โรงพิมพ์จำลองศิลป์, 2510), หน้า 57.

⁴⁷ วรณี วิบูลย์สวัสดิ์ แอนเดอร์สัน, "ศิลปะหัตถกรรมพื้นถิ่น" พื้นถิ่น พื้นฐาน : มิติใหม่ของคติชนวิทยาและวิถีชีวิตสามัญของ "พื้นบ้านพื้นเมือง" (กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์, 2531), หน้า 33.

⁴⁸ วันชัย ดันติวิทยาพิทักษ์ "พุกามดินแดนแห่งเจดีย์ห้าพันองค์" คำสัมภาษณ์ สันติ เล็กสุขุม นิตยสารสารคดี 9 (มกราคม 2537) : หน้า 99.

สิงคณิทาน แต่งโดย พระโพธิ์รังสี กล่าวถึงพระสิทธหรือพระพุทธสิหิงค์ที่สร้างขึ้นในลังกาทวีป หากพิจารณาพุทธลักษณะในทางประวัติศาสตร์ศิลปะ จัดพระพุทธสิหิงค์อยู่ในศิลปะเชียงใหม่ แต่ตำนานหลายเรื่องกล่าวถึงการยอมรับพุทธศาสนาแบบลังกาที่มีเมืองนครศรีธรรมราชเป็นจุดเริ่มต้น

ทราบถึงพระยานาคตนหนึ่ง ก็ทูลรับอาสาเนรมิตพระพุทธรูปเจ้าถวายเป็นพระเนตรให้พระอรหันต์ชม เป็นพระพุทธรูปปางสมาธิเหนือรัตนบัลลังก์ สมบูรณ์ด้วยมหาปรีสลักษณะ เป็นที่บังเกิดความเลื่อมใสศรัทธาจึงสร้างพระปฏิมากรแทนองค์พระพุทธรูปเจ้า หล่อพระพุทธรูปขึ้นองค์หนึ่งด้วยทองสัมฤทธิ์ ถวายนามว่า พระพุทธรูปสิงห์⁴⁹ ซึ่งมีความหมายว่ามีทรวดทรงอวัยวะทั้งปวงคล้ายคล้ายราชสีห์ ดำเนินเกี่ยวกับพระพุทธรูปสิงห์ยังปรากฏใน ชินกาลมาลีปกรณ์ ดำเนินเมืองนครศรีธรรมราช ได้กล่าวถึงเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชได้ทูลขอพระพุทธรูปสิงห์กับกษัตริย์ลังกาเพื่อถวายตามพระราชประสงค์ของพ่อขุนรามคำแหง และได้นำมาประดิษฐานในอาณาจักรสุโขทัย เป็นพระพุทธรูปคู่บ้านคู่เมืองที่ได้รับความนิยมนับถือสูงสุดองค์หนึ่ง

2.2 พระพุทธรูปปางลีลา พระพิมพ์ลีลา และประติมากรรมพระพุทธรูปลีลาปูนปั้น ด้วยพุทธลักษณะที่สร้างขึ้นตามคัมภีร์มหาบุรุษลักษณะคือ พระพักตร์ค่อนข้างกลม พระขนงโค้งดังคันศร พระเนตรดั่งกลีบบัว พระโอษฐ์ดั่งกระจับ พระนาสิกดั่งจะงอยปากนกแก้ว ขมวดพระเกศาเป็นกันหอย พระรัศมีเป็นเปลวแหลม พระอุระดั่งพญาราชสีห์และพระกรดั่งวงช้างนั้น ได้รับการประสานเข้าด้วยกันอย่างกลมกลืน⁵⁰ การสร้างพระลีลา มีต้นเค้ามาจากจิตรกรรมในศิลปะลังกาที่วิหารเหนือเมืองโปตนารูระ⁵¹ ด้วยเหตุนี้จึงเป็นไปได้ว่าภาพจิตรกรรมในศิลปะลังกาจะสร้างแรงบันดาลใจแก่การสร้างพุทธรูปลีลาที่เกี่ยวข้องกับการใช้เป็นสื่อเล่าเรื่องพุทธประวัติตอนที่พระพุทธรูปเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เช่น ประติมากรรมปูนปั้นที่มณฑปวัดตระพังทองกลาง (ภาพที่ 58) ที่ตั้งอยู่ในชุมชนนอกเมืองสุโขทัย

2.3 พระอัฐฐารศ คำว่า “อัฐฐารศ” เป็นภาษาบาลีหมายถึง พระสิบแปด ซึ่งสันนิษฐานว่ามีความหมายถึงพุทธธรรม 18 ประการ ในที่ฉนิกายปาฏิกวรรค⁵² คือ พระตถาคต พุทธเจ้าไม่มีกายทุจริต ไม่มีวจีทุจริต ไม่มีมโนทุจริต พระพุทธรูปมีพระญาณคือความรู้ในอดีตกาลรูปุไปรุ่ง มีพระญาณในอนาคตทะเลรูปุไปรุ่ง มีพระญาณในปัจจุบันทะเลรูปุไปรุ่ง กายกรรมคือสิ่งที่พึงทำด้วยกายทั้งหมดของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าเป็นไปตามพระญาณคือความรู้

⁴⁹ สมบัติ จำปาเงิน, ประวัติพระพุทธรูปปฏิมาในเมืองไทย (กรุงเทพฯ : พีระพัฒนา, 2520), หน้า 82.

⁵⁰ หม่อมราชวงศ์ สूरียวุฒิ สุขสวัสดิ์, “พระพุทธรูปลีลาลอยตัวในศิลปะสุโขทัย” ใน ศรีทวารวดีถึงศรีรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : ด้านสุทธาการพิมพ์, 2537), หน้า 171.

⁵¹ ฉอง บวสเชอติเยร์, (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปล) ข้ามหฺลละประวัติศาสตร์และโบราณคดีของกรมศิลปากร (กรุงเทพฯ ; สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, 2531), หน้า 15.

⁵² พิฑูร มลิวัลย์, มรดกพ่อขุนรามคำแหงวรรณกรรมเรื่องแรกของไทย ดูพระธรรมวราภรณ์, วิทยุเทศนา (พระอัฐฐารศ) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2523), หน้า 256-257.

วจิกรรมคือคำที่จะพึงพูดด้วยวาจาทั้งหมดเป็นไปตามพระญาณ มโนกรรมคือเรื่องที่ใจคิด ทั้งหมดเป็นไปตามพระญาณ ไม่มีความเสื่อมแห่งฉันทะคือความพอใจ ไม่มีความเสื่อมแห่งวิริยะ คือ ความเพียร ไม่มีความเสื่อมแห่งสติ ไม่มีเล่ห์ ไม่มีพลัง ไม่มีพละด ไม่มีความสำเร็จ ไม่มี พระทัยย่อท้อ ไม่มีอกุศลจิต คติในการสร้างพระอัฐฐารศเริ่มที่ลังกาทวิปในสมัยของพระเจ้า ปรากรมพาทูที่ 1 พ.ศ. 1696-1729 มีการสร้างวิหารขนาดใหญ่เพื่อประดิษฐานพระพุทธรูป ยืนองค์ใหญ่ภายในวิหารลังกาติลก

เมื่อพระภิกษุสงฆ์ชาวสยามเดินทางไปศึกษาพระไตรปิฎกยังลังกาทวิป ก็นำเอาคติ ความเชื่อเกี่ยวกับพระอัฐฐารศ หรือพระพุทธรูปยืนสูงสิบแปดศอกมาสร้างยังบ้านเมืองของตนเอง โดยเฉพาะในชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัยได้ดัดแปลงสถานที่ประดิษฐานพระอัฐฐารศ ซึ่งดั้งเดิมในลังกาทวิปจะประดิษฐานแต่ภายในวิหาร และแสดงปางประทานอภัยหรือปางห้าม ญาติเพียงอย่างเดียว (ภาพที่ 59) แต่ช่างที่สร้างพระพุทธรูปจะสร้างปางเปิดโลก (ภาพที่ 60) เพิ่มขึ้น อีกทั้งอาคารที่ใช้ประดิษฐานพระอัฐฐารศที่ในลังกาจะสร้างแต่วิหารเพียงอย่างเดียว ขณะที่ในชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัย สร้างวิหารประดิษฐานพระอัฐฐารศมีเพียงแห่งเดียว ที่ถูกต้องตามคติลังกา คือที่วัดสะพานหิน (ภาพที่ 53) ดังหลักฐานศิลาจารึกกล่าวถึง “...ใน กลางอรัญญิก มีพิหารอันถ้งมนใหญ่สูงงามแก่กม มีพระอัฐฐารศอันถ้ง ลุกยืน...”⁵³ นอกเหนือ จากนี้จะนิยมสร้างเป็นมณฑปเพื่อประดิษฐานพระอัฐฐารศแทนการสร้างวิหาร

ลักษณะทางประติมาณวิทยาของพระอัฐฐารศในชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัย นิยมสร้างเป็นปางห้ามญาติ คือ ประทับยืน พระกรซ้ายทอดลงข้างพระวรกาย พระกรขวายกขึ้น และเปิดพระหัตถ์ออกไปข้างหน้า ส่วนที่สร้างพระอัฐฐารศเป็นปางเปิดโลกก็จะมีพุทธลักษณะ เหมือนกันคือ ประทับยืนแต่ที่พระกรซ้ายและพระกรขวาสองข้างจะทอดลงข้างพระวรกาย ดัง เช่น พระอัฐฐารศที่ประดิษฐานภายในมณฑปด้านข้างวิหารหลวงวัดมหาธาตุ

พระอัฐฐารศเป็นลักษณะเด่นของวัฒนธรรมการสร้างพระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่ ที่ แสดงถึงความสืบเนื่องในวิวัฒนาการของชุมชนสังคม คติความเชื่อพุทธศาสนาแบบลังกามีส่วน สำคัญที่ดึงชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัยให้เข้าสู่ความสัมพันธ์ที่สืบทอดพุทธศาสนาอันบริสุทธิ์ จากดินแดนลังกาทวิป คติความเชื่อพระอัฐฐารศยังเผยแพร่ไปยังเมืองสำคัญได้แก่ พระ อัฐฐารศเมืองพิษณุโลกมี 2 องค์คือ องค์หนึ่งเป็นปูนปั้นอยู่ภายในวิหารด้านทิศตะวันออกของ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ อีกองค์หนึ่งหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์เดิมประดิษฐานอยู่ที่วัดวิหารทอง “วัดนี้เดิมมีพระพุทธรูปหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ยืนสูง 18 ศอก รัชกาลที่ 3 ได้โปรดฯ ให้อัญเชิญ ไปประดิษฐานไว้ที่วัดสระเกศ เมื่อปี พ.ศ. 2368 ต่อมารัชกาลที่ 4 ถวายพระนามว่า

⁵³ กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 14.

พระอัฐารศศรีสุภตทศพลญาณมพิตร”⁵⁴ พระอัฐารศ 2 องค์ในเมืองพิษณุโลกถือเป็นคติความเชื่อที่สัมพันธ์กับพระอัฐารศในวิหารลังกาติลภในลังกาทวีปมากที่สุด ศิลปสุโขทัย พระอัฐารศในชุมชนเมืองสุโขทัยมีสามองค์คือ พระอัฐารศภายในวัดมหาธาตุมีสององค์ประดิษฐานอยู่ภายในมณฑปด้านข้างของวิหารหลวง ได้แก่ พระอัฐารศปางห้ามญาติและพระอัฐารศปางเปิดโลก ศิลปินกรีกพ่อขุนรามคำแหงกล่าวว่า “กลางเมืองสุโขทัยนี้มีพิหาร มีพระพุทธรูปทอง มีพระอัฐารศ”⁵⁵ ขณะที่ชุมชนเมืองศรีสัชนาลัยปรากฏความนิยมในการสร้างพระอัฐารศจำนวนมาก ส่วนใหญ่ประดิษฐานในมณฑป ได้แก่ พระอัฐารศในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุและวัดเจ้าจันทร์ ซึ่งตั้งอยู่ในชุมชนเมืองเชลียง (ภาพที่ 38) พระอัฐารศภายในคูหามณฑปประธานของวัดพญาคำ (ภาพที่ 61) พระอัฐารศประทับยืนปางประทานอภัยวัดหัวโชนแควดล้อมด้วยพระสาวกอีก 6 องค์ (ภาพที่ 62) นอกจากนี้พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าอยู่หัว เรื่อง “เที่ยวเมืองพระร่วง” ยังได้กล่าวถึงการนำพระพุทธรูปยืนหล่อด้วยโลหะองค์หนึ่งภายในวิหารเมืองศรีสัชนาลัย ได้นำมาหล่อเสริมแล้วพระราชทานชื่อ “พระร่วงโรจนฤทธิ์” ประดิษฐานไว้ที่ด้านหน้าวิหารวัดพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม ขณะที่เมืองสุโขทัยก็ปรากฏการสร้างพระอัฐารศประดิษฐานในวิหารกลางอรัญญิก

นอกจากอิทธิพลของคติความเชื่อพุทธศาสนาแบบลังกาในการสร้างพระอัฐารศภายในอาณาจักรสุโขทัยยังปรากฏความสัมพันธ์ของคติพระอัฐารศที่แพร่หลายในดินแดนต่าง ๆ เช่น ที่วัดพระยืน เมืองลำพูนปรากฏการสร้างขึ้นเมื่อครั้งที่พระสุนทรเถระได้รับนิมนต์จากพระเจ้ากือนาไปเผยแผ่พุทธศาสนาแบบลังกาที่อาณาจักรล้านนา ดังที่ปรากฏในตำนานมูลศาสนากล่าวว่า “...ฝ่ายพระเจ้ากือนามหาราช ทรงเลื่อมใสในพระพุทธรูป มีพระประสงค์จะให้พระภิกษุอรุญญาวาสีมาอยู่ในนครเชียงใหม่ ทรงพระดำริมาช้านานแล้ว...”⁵⁶ เมื่อพระสุนทรเถระเดินทางถึงเมืองลำพูนระหว่างที่ประทับจำพรรษา ท่านได้สร้างพระอัฐารศในปี พ.ศ. 1913 ตามคติที่ชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัยนิยมสร้างตามแบบอย่างลังกา

เช่นเดียวกันกับที่อาณาจักรกรุงศรีอยุธยาที่ได้มีคติความเชื่อเกี่ยวกับพระอัฐารศตั้งแต่ก่อนสถาปนากรุงศรีอยุธยา ดังเช่นพระพุทธรูปยืนทำด้วยสัมฤทธิ์ภายในวิหารวัดชวรนิกรราช และเมื่ออาณาจักรกรุงศรีอยุธยาสามารถผนวกอาณาจักรสุโขทัยได้เป็นผลสำเร็จ

⁵⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เมืองพิษณุโลกและพระราชประวัติเรื่องพระพุทธรูปชินราช (พระนคร : โรงพิมพ์แผนกทหารบก, 2514), หน้า 29.

⁵⁵ กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 13.

⁵⁶ พระพุทธพุกามเจ้า, พระพุทธญาณเจ้า, ตำนานมูลศาสนา, หน้า 108.

อิทธิพลของคติพระอัฐฐารศได้ปรากฏเมื่อมีการสร้างวิหารหลวงเพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปยืน ทำด้วยทองคำคือพระศรีสรรเพชญ์ ซึ่งภายหลังถูกเผาทำลายในคราวสงครามเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2310

2.4 รอยพระพุทธรบาท คติความเชื่อในรูปแบบศิลปกรรมบนรอยพระพุทธรบาท เมื่อพุทธศาสนาแบบลังกา ได้มาประดิษฐานในอาณาจักรสุโขทัย การสร้างรอยพระพุทธรบาทใน สยามประเทศ เคยปรากฏในวัฒนธรรมพุทธศาสนาแบบทวารวดี จนกระทั่งได้รับการส่งเสริม ในรัชสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ด้วยการส่งพระสงฆ์ไปพิมพ์รอยพระพุทธรบาทที่เขา สุมณภูฏในลังกาทวีปราวปี พ.ศ. 1902 ตามที่ปรากฏหลักฐานในศิลาจารึกนครชุมเพื่อ ประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทสำคัญ 4 แห่ง ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับคติ ความเชื่อ ฉะนั้นเป็นการยืนยันความสัมพันธ์ที่อาณาจักรสุโขทัยเป็นรัฐที่สืบทอดพุทธศาสนา แบบลังกา จึงเรียกเขาพระบาทใหญ่ตามแบบแผนลังกาว่า เขาสุมนภูฏ พร้อมกับประดิษฐานรอย พระพุทธรบาทขึ้นในชุมชนอรัญญิกของเมืองสุโขทัย

รอยพระพุทธรบาทที่เขาสุมนภูฏในลังกาทวีป มีทั้งรูปแบบประติมากรรมที่จะแกะสลัก ว่างลงในไปในแผ่นดินหรือทำเป็นรอยเส้นขีดลงไปบนหิน และรอยพระพุทธรบาทที่เขียนสีเป็น จิตรกรรม รูปแบบรอยพระพุทธรบาททั้งสองแบบ ส่วนมากจะทำเป็นรอยพระพุทธรบาทข้างซ้าย ในขณะที่รอยพระพุทธรบาทที่สร้างขึ้นในชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย คือรอยพระพุทธรบาทที่ วัดตระพังทองกลาง (ภาพที่ 63) ลวดลายที่ปรากฏลบเลือนไปมากแต่สังเกตเห็นได้ว่า มีลักษณะ เป็นรูปทรงเรขาคณิต มีมณฑล 108 บรรจุในตารางเต็มฝ่าพระบาท เช่นเดียวกับจารึกบ้านาง คำเหียรระบุว่า “มณฑลทั้งหลายเหล่านี้ รวมเป็น 108 ข้าพเจ้าขออัมัสการพระบาทที่มีรูปจักรของ พระพุทธรบาทนั้น และบริวารทั้งหลายของจักรนั้น”⁵⁷

รอยพระพุทธรบาทในวัฒนธรรมพุทธศาสนาแบบทวารวดี มีรูปแบบเป็นรอย พระพุทธรบาทคู่ พบที่สระมรกต ดงศรีมหาโพธิ์ ทำด้วยศิลาแดง มีลักษณะเป็นรอยประทับของ ฝ่าเท้า ไม่ใช่รอยทำนูนสูงขึ้นจากดิน มีลักษณะเป็นรอยธรรมชาติเหมือนรอยเท้ามนุษย์

⁵⁷ กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 348.

ลวดลายมงคลประดับบนรอยพระพุทธรบาทในลังกาทวีป มักประกอบด้วยธรรมจักร กลางฝ่าเท้าสัตว์คิณะบนนิ้วเท้ามีแส้จามรี ธงชัย ขอช้าง และฉัตรอันเป็นเครื่องหมายของกษัตริย์ อำนาจ และชัยชนะทางโลก นอกจากนี้ ก็มีกลุ่มมงคลอันมีความหมายถึงโชคลาภ ความเจริญ และความอุดมสมบูรณ์ คือ หม้อน้ำ ปลาคู่ สังข์ และศรีวิไลสะ เครื่องหมายอีกอย่างหนึ่งมีรูปคล้ายวัชระแทนความสว่าง หรือพัดหางนกยูง เครื่องประดับบารมีกษัตริย์อีกอย่างหนึ่งในการจำลองรอยพระพุทธรบาทและตั้งชื่อสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์เข้ามาสู่ชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย มีคติความเชื่อที่จะจำลองสัญลักษณ์มงคลจากเขาสุมนกฎ พร้อมทั้งจารึกศิลาจารึกเพื่อเป็นการเชื่อมโยงพุทธศาสนาแบบลังกาศูนย์กลางของการศึกษาพุทธศาสนาให้เข้ากับดินแดนที่สืบทอดพุทธศาสนาในสยามประเทศโดยมีอาณาจักรสุโขทัยเป็นผู้นำ

พื้นฐานของคติความเชื่อในการสร้างรอยพระพุทธรบาทมาจากคัมภีร์ทางพุทธศาสนา ที่กล่าวถึงรอยพระพุทธรบาทของพระพุทธเจ้า มีกล่าวอยู่ในลักษณะสูตร และมหาลพทานสูตรในทีปนิทายของพระสุตตันตปิฎก รวมทั้งมีกล่าวในมหาลพทานสูตร อรรถกถา ซึ่งเป็นเรื่องแต่ง ขยายความมหาลพทานสูตรในคัมภีร์ชินลึงการฎีกา แต่งขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 14 โดยพระธรรมทัตต แห่งลังกาทวีป พระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) ทรงพระราชนิพนธ์เตฎุมิกถา ก็กล่าวถึงลายลักษณะ 108 อย่าง บนรอยพระพุทธรบาท⁵⁸ รวมทั้งอ้างอิงคัมภีร์ชินลึงการฎีกา

การค้นพบรอยพระพุทธรบาทจำนวนมากในสมัยสุโขทัยภายหลังการนำพุทธศาสนาแบบลังกาเข้ามาเผยแพร่ นับตั้งแต่รัชกาลพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) นิยมทำลวดลายอยู่ในตารางตรงกลางของลายพระพุทธรบาทเป็นรูปธรรมจักร หรือดอกบัว นิ้วพระบาทเท่ากันทั้งห้านิ้ว รอยพระพุทธรบาทประเภทเดียวกันนี้ได้แก่

1. รอยพระพุทธรบาทที่เขาสุมณกฎ หรือเขาพระบาทใหญ่เมืองสุโขทัย
2. รอยพระพุทธรบาทที่เขแห่งหนึ่งในเมืองศรีสัชนาลัย
3. รอยพระพุทธรบาทที่เขานางทอง กำแพงเพชร
4. รอยพระพุทธรบาทที่เขากบ นครสวรรค์
5. รอยพระพุทธรบาทที่อุโมงค์ วัดศรีชุม เมืองสุโขทัย
6. รอยพระพุทธรบาทที่วิหารน้อย วัดศรีชุม
7. รอยพระพุทธรบาทที่เขาสมอแครง พิษณุโลก

⁵⁸ สิ้นชัย กระบวนแสง, "รอยพระพุทธรบาทสมัยสุโขทัย," วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร 3 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2522) : 135-136.

ส่วนรอยพระพุทธรูปที่เรียงลายลักษณะอยู่ในรูปวงกลมล้อมรอบตัวธรรมจักรหรือดอกบัว ที่อยู่ตรงกลางรอยพระพุทธรูปเพียงองค์เดียวคือ รอยพระพุทธรูปที่ทำด้วยสัมฤทธิ์ วัดพระเสด็จ เมืองกำแพงเพชร (ภาพที่ 64)

ในขณะที่ความนิยมในการสร้างรอยพระพุทธรูปปรากฏในรูปแบบงานประติมากรรมเป็นส่วนมาก รอยพระพุทธรูปรุ่นแรกของศิลปะสมัยสุโขทัยนิยมสร้างรอยพระพุทธรูปเดี่ยว ในขณะที่ความนิยมการสร้างรอยพระพุทธรูปคู่ก็ปรากฏในจารึกรอยพระพุทธรูปยุคแล้ว

“ให้จำลองรอยพระบาททั้งคู่อันประดิษฐานไว้ชิตกันของสมเด็จพระเพทนีพุทธองค์ อันบริบูรณ์ไปด้วยบรมมงคลร้อยแปดประการ รุ่งเรืองไปด้วยพระจักรลักษณะอันวิจิตรงดงามมีประการต่าง ๆ ทำความเป็นที่พึงใจเป็นอย่างยิ่งปานกันกับประมาณแห่งบทรัตนเจดีย์ที่สมเด็จพระบรมโลกนาถทรงสร้างไว้แล้วเหนือยอดพระยาเขาสมันตกุฎ อันเป็นรัตนมงกุฎแห่งลังกาทวีป”⁵⁹

อาจกล่าวได้ว่า พุทธศาสนาแบบลังกาที่ได้รับการส่งเสริมเผยแพร่ มีส่วนสัมพันธ์กับการสร้างรอยพระพุทธรูปเพื่อประดิษฐานยังเมืองสำคัญ ๆ ต่าง ๆ ของอาณาจักรสุโขทัย โดยอาศัยคัมภีร์ชินลึงการฎีกา ซึ่งแต่งขึ้นในลังกาทวีปเป็นแบบแผนในการสร้าง แม้ว่ารูปแบบของรอยพระพุทธรูปหลายองค์ อ้างว่าพิมพ์รอยมาจากลังกาทวีปก็ตาม แต่ช่างศิลป์ของอาณาจักรสุโขทัยก็ปรับรูปแบบให้เข้ากับความสามารถของช่างท้องถิ่นในชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย

2.5 ประติมากรรมประดับตกแต่ง งานประดับตกแต่ง หลักฐานศิลปสถาปัตยกรรมที่ใช้ประดับตกแต่งที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปะแบบลังกา ถูกนำเข้ามาผสมผสานเพื่อประดับตกแต่งสถาปัตยกรรม อันเกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนาแบบลังกา

กรอบชุ้ม มักทำประติมากรรมปูนปั้นประดับเหนือชุ้มจะระนำ มีหลายรูปแบบ เช่น ชุ้มคดโค้ง ชุ้มฝักเพกา ชุ้มหน้านาง ชุ้มบันแถลง เป็นต้น ที่เจดีย์ทรงปราสาท (ภาพที่ 65) เป็นเจดีย์ประจำค้ำฉ่องค์ของวัดมหาธาตุล้อมรอบพระมหาธาตุเจดีย์ ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ใจกลางเมืองสุโขทัย ที่เหนือชุ้มจะระนำ มีงานประดับตกแต่งกรอบชุ้มหน้านาง (ภาพที่ 66)

⁵⁹ กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 267-268.

ยอดชุ่มประดับด้วยรูปหน้ากาล ปลายกรอบชุ่มเป็นรูปมกรมีขา ทั้งนี้เพราะศิลปะลังกาจะทำชุ่มมกรมีขา สันนิษฐานว่าทำขึ้นในคราวปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่^{๐๐} ในรัชกาลพระยาเลอไทย ตรงกับช่วงที่พระมหาเถรศรีศรัทธาฯ นำพุทธศาสนาแบบลังกาเข้ามาเผยแพร่ พร้อมกับมีการซ่อมแซมศาสนสถานหลายแห่ง

ลักษณะกรอบชุ่มหน้านางมีลักษณะเรียบง่าย ประกอบด้วยวงโค้ง 2 วง มาบรรจบกัน คล้ายคลึงกับกรอบชุ่มทวารวดีและแบบลังกา เมืองอนุราชปุระ นอกจากนี้ยังมีตัวอย่างที่เจดีย์รายวัดเจดีย์เจ็ดแถว และกรอบชุ่มที่มณฑปวัดตระพังทองหลวง

วัดศรีพิจิตรกิริติกัลยาราม หรือวัดดาเถรชิงหนั่ง (ภาพที่ 67) สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 1947 เพื่อให้เป็นที่ประทับจำพรรษาแก่สมเด็จพระสังฆราช วัดแห่งนี้มีเจดีย์ทรงกลมบนฐานยกสูงเป็นประธานของวัด บริเวณด้านหน้าเจดีย์มีประติมากรรมปูนปั้นเป็นรูปพระจันทร์ครึ่งซีกอยู่ด้านหน้าอุหาตั้งพระพุทธรูป เป็นรูปแบบที่ได้รับอิทธิพลมาจากอัมจันทร์ (Moon Stone) จากเมืองอนุราชปุระในลังกาทวีป^{๐๑}

3. ด้านจิตรกรรม

จิตรกรรมฝาผนังภายในชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัย ที่ปรากฏหลักฐานถึงปัจจุบันมีน้อยมาก แต่ด้วยความสำคัญของจิตรกรรมไทยแบบประเพณี การสื่อเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา จนเป็นแบบแผนที่สืบทอดกันเป็นประเพณีอันยาวนาน ยังสะท้อนให้เห็นถึงคติความเชื่อ ตลอดจนวิถีชีวิตของสังคมในสมัยสุโขทัย โดยเฉพาะการสื่อเรื่องพระอดีตพุทธเจ้า พุทธประวัติ นิทานชาดก ไตรภูมิ ตามรูปแบบความเชื่อในสังคม

3.1 จิตรกรรมฝาผนังภายในเจดีย์ราย

ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่เก่าแก่ที่สุดอยู่ภายในอุหาเจดีย์ ทรงปราสาทประจำด้าน หมายเลข 13 ภายในวัดเจดีย์เจ็ดแถว (ภาพที่ 68) วัดแห่งนี้ตั้งอยู่ใกล้เขตพระราชฐาน ภายในเมืองศรีสัชชนาลัย ภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในอุหาเจดีย์ทรงปราสาทนี้ เป็นหลักฐานด้านจิตรกรรมเพียงแห่งเดียวที่เหลือหลักฐานมากที่สุด^{๐๒} กำหนดอายุได้ในราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 19 ที่เริ่มแสดงลักษณะอันเป็นแบบประเพณีไทยอย่างแท้จริง

^{๐๐} พิริยะ ไกรฤกษ์, ประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศไทย ฉบับคู่มือนักศึกษา (กรุงเทพฯ : อัมรินทร์การพิมพ์, 2528), หน้า 166.

^{๐๑} กรมศิลปากร, ทำเนียบโบราณสถานอุทยานประวัติศาสตร์สุโขทัย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์หัตถศิลป์, 2531), หน้า 204.

^{๐๒} ศิลป์ พีระศรี (ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปล) “วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนังไทย” ใน วิวัฒนาการแห่งจิตรกรรมฝาผนังของไทย-สถานจิตรกรรมฝาผนังและสารบาญภาพจิตรกรรมฝาผนังในหอศิลป์ (พระนคร : กรมศิลปากร, 2502), หน้า 14.

ลักษณะภาพจิตรกรรมฝาผนังที่ปรากฏ แสดงเรื่องราวเกี่ยวกับอดีตพระพุทธเจ้า เป็นภาพแถวพระพุทธเจ้าประทับเรียงกัน สลับกับภาพบุคคลชั้นสูงนั่งประคองอัญชลี ภาพอดีตพระพุทธเจ้า (ภาพที่ 69) มีความอ่อนช้อยนุ่มนวล เส้นรอบนอกมีความละมุนละไม พระพักตร์อวบอูม มีความรู้สึกอึดอัด พระกรขวาเรียวยาวตั้งวงช้าง พระพาหุกว้าง พระอุระสง่างาม⁶³ ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี กล่าวถึงจิตรกรรมฝาผนังแห่งนี้ตอนหนึ่ง “ลักษณะของพระพุทธรูปกำลังคลี่คลายเป็นแบบของสุโขทัยเอง แต่ลักษณะภาพเทวดาที่นั่งเฝ้ารอบพระพุทธรูปนั้น ยังเป็นลักษณะของลัทธิทวารวดี...”⁶⁴ โดยเฉพาะภาพเทวดานั่งคุกเข่า ตลอดจนเครื่องประดับตกแต่งแสดงอิทธิพลของศิลปะลังกา⁶⁵ อย่างแท้จริง

3.2 ภาพลายเส้นในอุโมงค์วัดศรีชุม

คัมภีร์มหาวงศ์ของลังกากล่าวว่า “พระเจ้าทุษฐคามณีได้รับคำสั่งให้ทำภาพชาดกประดับไว้ภายในห้องที่บรรจุพระอัฐิ ณ สถูปวันเวรี ที่เมืองอนูราชปุระ”⁶⁶ แม้ว่าปัจจุบันจะไม่ปรากฏหลักฐานภาพชาดกสมัยอนูราชปุระเหลืออยู่ แต่คติความเชื่อการทำภาพชาดกได้ปรากฏต่อเนื่องถึงพุทธศตวรรษที่ 18 ในสมัยไปโลนนารูระ ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่วิหารติวงกะ จึงเป็นหลักฐานสำคัญของคติความเชื่อที่มีอิทธิพลต่อภาพสลักพระเจ้าห้าร้อยชาติ⁶⁷ ที่ปรากฏภายในอุโมงค์วัดศรีชุมเมืองสุโขทัย ศิลปินวัดศรีชุม จารขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 19 กล่าวถึงภาพสลักชาดกพระเจ้าห้าร้อยชาติบนแผ่นหินที่พบอยู่ภายในอุโมงค์มณฑปวัดศรีชุม ระบุว่า

⁶³ สงวน รอคบุญ, พุทธศิลป์สุโขทัย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2520), หน้า 173.

⁶⁴ ศิลป์ พีระศรี, ศิลปะไทย, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2516), หน้า 48.

⁶⁵ มอญ บวสเซอร์เรียร์, จิตรกรรมไทยสกุลช่างต่าง ๆ แปลโดย สนธิวรรณ อินทรธิบ, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526), หน้า 12.

⁶⁶ สันชัย กระบวนแสง, “ภาพชาดกในอุโมงค์วัดศรีชุมเมืองสุโขทัยเก่า,” วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร, 1 (ตุลาคม - ธันวาคม 2520) : 33.

⁶⁷ Elizabeth Way, Ten lives of Buddha : Siamese Temple Painting and Jataka Tales (New York : Weather hill, 1974), p.113.

“เมตไตรโยโคตตโมคคานี มีแห่งมหานิทานแล พระเจดีย์สูงใหญ่
รอบนั้นฉลักหินห้าร้อยชาติ ดิเรกงามพิจิตรหนักหนาแก่กม ตรุก
มล้างเอาทอง ตรธาน ° สมเด็จพระมหาสามีจากแต่สีหลมา เอาฝูง...
.....แบกอิฐ แต่ดำขึ้นไปกระทำพระเก้าท่านคือบริวารด้วยศรัทธา
ยังเอาพระศรีรัตนมหาธาตุสองลูก แต่สีหลมาประดิษฐานที่นั่นโสด
บมิรณนาถ์เลย.....”⁶⁶

นิทานชาดกที่กล่าวถึงการเสวยพระชาติต่าง ๆ ของพระโพธิสัตว์ จึงเป็นการสื่อเพื่อ
สั่งสอนหลักธรรมในพุทธศาสนา ซึ่งพระมหาเถรศรีศรัทธาฯ ได้นำเข้ามาเผยแพร่ในชุมชนเมือง
สุโขทัย คติธรรมที่ได้ก็เพื่อสอนให้คนรู้จักความอดทนต่อการพลัดพรากจากสิ่งที่ตนรัก และ
ความไม่สมหวังในชีวิต อีกทั้งเป็นการกระตุ้นให้คนทำบุญและบำเพ็ญแต่ความดี มีศรัทธาต่อ
พระศรีรัตนมหาธาตุที่นำจากลังกาทวีป

ศิลปลังกาเกี่ยวข้องกับภาพสลักชาดกมากที่สุดนับตั้งแต่ชื่อเรื่องและการลำดับเรื่อง
ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากชาดกอรรถกถาภาษาบาลีของลังกา รวมทั้งรูปแบบของเครื่องประดับ
ตกแต่งของรูปบุคคล เช่น กระบังหน้า รัศมีเกล้า กรองคอ ลวดลายรูปร่างกลมสลักรูปสี่เหลี่ยม
เส้นคั่นภาพและตาลปัตร⁶⁶ (ภาพที่ 70) รูปแบบศิลปกรรมมีความสัมพันธ์กับงานปูนปั้นที่ได้
จากการขุดค้นที่วัดพระพายหลวง โดยเฉพาะเครื่องประดับจ่าพวกกระบังหน้า และรัศมีเกล้าของ
เศียรเทวดาปูนปั้น มีอายุอยู่ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 19⁷⁰

ภาพชาดกเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าที่ได้ทรงเกิดมาในอดีตชาติ ซึ่งปรากฏ
อยู่เป็นรายการหนึ่งในจำนวน 15 รายการในชุดทกนิกายของพระสุตตันปิฎก ตันฉบับคัมภีร์
ชาดกดั้งเดิมที่เป็นภาษาบาลีสัญหายไปแล้ว คัมภีร์ชาดกปัจจุบันที่เราทราบกันเป็นชาดก
อรรถกถาแต่งเป็นภาษาสิงหลแล้วแปลเป็นภาษาบาลีในภายหลัง ได้รับการเผยแพร่โดย
พระสงฆ์ชาวเมืองสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย ตามคติความเชื่อแบบลังกา

⁶⁶ กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า 75.

⁶⁹ บรรลือ ขอรวมเดช, “รูปแบบศิลปะบนแผ่นภาพจารึกลายเส้นเรื่องชาดกของ
วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลป์
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร), หน้า 139.

⁷⁰ สันติ เล็กสุขุม, วัดอุปัฏฐากที่ได้จากวัดพระพายหลวง จังหวัดสุโขทัยระหว่าง พ.ศ.
2528-2529 (กรุงเทพฯ : มูลนิธิเจมส์ทอมป์สัน, 2529), หน้า 20.